

Regionaal-historisch tijdschrift

24e jaargang
nummer 2
april 1992

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

J. Brugman, J.W.J. Burgers, M. Carasso-Kok, P.G.M. Diebels, L.A.M. Giebels, P.C. Janzen, P. Knevel, R.W.G. Lombarts, J. Lucassen, J.C.M. Pennings, F.W.A. van Poppel, E.L. Wouthuysen.

Vaste medewerkers

H.J. Metselaars (archief- en boekennieuws), F.J. van Rooijen (boekennieuws), P.J. Woltering (archeologie).

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* alsmede te bespreken publikaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, mw.drs. J.C.M. Pennings, Algemeen Rijksarchief, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage, telefoon 070-3814381.

De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.

Opgave van publikaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan een van de vaste medewerkers voor de bibliografie: H.J. Metselaars, Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-319525, of F.J. van Rooijen, Rijksarchief in Zuid-Holland, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage, telefoon 070-3814381.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: drs. F.J.M. Otten, p/a Rijksarchief in Zuid-Holland, Postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage.

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-319525.

Contributie: f 45,- per jaar voor gewone leden (personen), f 50,- per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f 7,50, dubbele nummers f 15,-, vermeerderd met f 3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f 5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3393767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publikaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek Verkrijgbaar via Holland achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

© 1992 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vernieuwvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Willibrord en de grote boomstorting. Een mythe uit de oud-vaderlandse geschiedschrijving

Vanaf de 15e eeuw groeide ook in de Noordelijke Nederlanden de belangstelling voor de geschiedenis van eigen land en streek gestaag. Vele geschiedwerken zagen het licht, waarin de eigen geschiedenis vanaf de oudste tijden tot in het heden van de auteurs beschreven werd. Bij de beschrijving van de oudste tijden werd vaak op mythen en legenden teruggegrepen: het bekendst is misschien wel de 'Bataafse mythe' waarvan Karin Tilmans de oorsprong en de vroegste ontwikkeling heeft onderzocht.¹

Heeft de Bataafse mythe vooral betrekking op de oorsprong van het Nederlandse volk, met name de Hollanders, ook over de oorsprong van het land zelf deden verschillende verhalen de ronde. In sommige verhalen werd benadrukt dat het land langzaam uit de zee verreesen was, door de plotselinge dan wel geleidelijke aanvoer van zee- en rivierslib (Holland als waterland). In andere verhalen werd verteld dat het land door een oerwoud overwoekerd was geweest (Holland als bosland). Dit 'wilde woud zonder genade' zou volgens sommige kroniekschrijvers in de dagen van de missionaris Willibrord zijn omgevallen. Naar dit laatste verhaal gaat in dit artikel de aandacht uit.

Door moderne auteurs is over de 'grote boomstorting' (de term 'boomstorting' voor het omvallen van het Hollandse oerwoud is afkomstig van Petrus Scriverius) weinig geschreven, zeker als het gaat om het verband met Willibrord. In zijn proefschrift uit 1917 haalde Herman Kampinga enkele werken aan waarin gesproken werd over het woud zonder genade. De boomstorting zou volgens deze werken hebben plaatsgevonden in 840 of 860, dus geruime tijd na de levensdagen van Willibrord.² In een artikel uit 1936 wees Maartje Draak, onafhankelijk van Kampinga, eveneens op de voorstelling van een woud zonder genade, niet alleen in de geschiedschrijving maar ook in de ridderepiek. Over de boomstorting sprak zij in het geheel niet.³ Elisabeth Gottschalk noemde de boomstorting wel in samenhang met Willibrord: in het in 1971 verschenen eerste deel van haar monumentale *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland* somt zij een reeks geschiedbronnen op waarin de boomstorting in of omstreeks het jaar 700 wordt geplaatst, waarbij kort wordt aangegeven welke rol in deze bronnen aan Willibrord wordt toegedicht.⁴ Deze opsomming bevat echter een aantal opvallende leenroten en onjuistheden. Bovendien stelt Gottschalk in de eerste plaats belang in de verleden geografische werkelijkheid, terwijl dit artikel zich richt op het verhaal van Willibrord en de boomstorting als zodanig. Marijke Carasso-Kok ten slotte zal binnenkort over het woud zonder genade een artikel het licht doen zien, waarin evenwel over de voorstellingen omtrent de boomstorting geen nieuwe gegevens worden meegedeeld.⁵ Er lijkt derhalve

1 C.P.H.M. Tilmans, 'Cornelius Aurelius en het ontstaan van de Bataafse Mythe in de Hollandse geschiedschrijving', in: B. Ebels-Hoving e.a. red., *Geschiedliche ende lustige historien. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland* (Hilversum 1987) 191-215.

2 H. Kampinga, *De opvattingen over onze oudere vaderlandse geschiedenis bij de Hollandse historici der XVIe en XVIIe eeuw* ('s-Gravenhage 1917) 172-178.

3 A.M.E. Draak, 'Het 'woud sonder genade'', *De Nieuwe Taalgids* 30 (1936) 125-129. 'Voor zover ik weet is er echter nog nooit in dit verband de aandacht op gevestigd dat sommige Nederlandse kronieken ook iets over het woud zonder genade weten te vertellen', zegt Draak op p. 127; met Kampinga, *Opvattingen*, moet zij dus onbekend zijn geweest.

4 M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland I, de periode vóór 1400* (Assen 1971) 8-9.

5 M. Carasso-Kok, 'Het woud zonder genade', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) (ter perse).

genoeg reden te zijn aan het verhaal van Willibrord en de boomstorting bijzondere aandacht te schenken.

Opvallend is dat het verhaal over Willibrord en de boomstorting slechts gedurende enkele tientallen jaren ernstig genomen is in de oud-vaderlandse geschiedschrijving. Kronieken en heiligenlevens uit de Noordelijke Nederlanden van vóór de 15e eeuw kennen het verhaal niet. Weliswaar wordt Willibrord vereerd als de grondlegger van het christendom in onze streken en worden de na hem komende bisschoppen van Utrecht geacht in zijn voetsporen te treden, maar met de oorspronkelijke geografische gesteldheid van het land wordt Willibrord niet in verband gebracht. Dat laatste gebeurt pas in enkele 15e-eeuwse werken: het zogenaamde *Gouds Kroniecke*, de kroniek van Johannes a Leydis in beide redacties, de kroniek van Johan Veldenaer en de *Cronica de Traiecto* van de Anonymus Latinus, en de *Hollandse Kroniek* van Willem van Berchen. In de vroege 16e eeuw komt men het door hen gegeven verhaal over Willibrord en de boomstorting nog tegen bij Jan van Naaldwijk en Hendrik van Gouda en, in een aangepaste vorm, bij Reinier Snoy. Daarna wordt in de oud-vaderlandse geschiedschrijving voornamelijk naar het verhaal verwezen als naar een fabeltje.

Het *Gouds Kroniecke* van omstreeks 1440 geeft het verhaal over Willibrord en de boomstorting voor het eerst. Nadat verteld is hoe Willibrord in 696 naar Rome trok om door paus Sergius tot eerste bisschop van Utrecht te worden gewijd, heet het:

Ende dewijl dat Sinte Willebrort te Romen was / soo wayden met eenen grooten starcken Winde / ende met eenen grooten Aertbevinge / inder nacht / alle die groote boomen ter neder / die in dat wilde Wout sonder ghenaden stonden. Ende doe die Heylighe Bisschop Sinte Willebrort van Romen quam / ende hy sach dat alle die boomen te neder gevallen laghen / soo docht hy dat God dat Lant sonderlinghe bekeeren woude.⁶

In de eerste redactie van zijn kroniek (1467-1469) bracht Johannes a Leydis deze woorden bijna letterlijk over in het Latijn,⁷ in welke vorm ze weer geciteerd werden door Hendrik van Gouda (1522).⁸ Jan van Naaldwijk nam de passage over in zijn Nederlandstalige kroniek van omstreeks 1514.⁹ Veldenaer en de Anonymus (beiden omstreeks 1480) gaven een voorstelling die hier licht van afwijkt. De eerste zet als volgt uiteen 'hoe dat grote wout in hollant om wayde':

Ende ter wijlen dat sinte Willebroert te romen was so waydet alte grote storm van wijnde wt den noert oeste dat meest al die grote bomen binnen een nacht alte mael wter eerde

6 *Het Oude Goutische Chronycken...*, P. Scriverius ed. (Amsterdam 1663) 10. Gottschalk, *Stormvloeden* noemt het *Gouds Kroniecke* in dit verband niet.

7 Johannes a Leydis, *Chronicon comitum Hollandiae et episcoporum Ultrajectensium*, II.4, hs. Leiden, UB, BPL 172.D, fol. 15v-16r: 'Tempore autem quo sanctus prefatus romae erat, omnes arbores in hollandia maximi nemoris sine venia per ventum validum et terre motum in vna nocte ceciderunt. Reuersus autem sanctus willebrordus et hoc iam cernens cogitauit hoe de speciali gratia dei factum volentis patriam istam ad se conuertere.'

8 H. van Gouda, *Chronica Hollandiae, Zeelandiae et Frisiae*, hs. Groningen, UB, no. 129, fol. 171r. Gottschalk, *Stormvloeden*, noemt dit werk niet, daar zij geen handschriften onderzocht heeft; ook Willem van Berchen en Jan van Naaldwijk ontbreken derhalve.

9 J. van Naaldwijk, *Chronyk van Holland ende von Zeeland*, hs. Londen, BM, Cotton Vt.ellius F.XV (zg. 'eerste redactie'), fol. 23r-v. Ik dank deze verwijzing aan Karin Tilmans.

om wayde die stonden in dat wilde wout sonder ghenaden int oest vranckrijck dat nv hollant hiet dat groet wonder was.¹⁰

Even verderop wordt de boomstorting inderdaad uitgelegd als een wonder in de eigenlijke zin van het woord: als een goddelijk ingrijpen in de natuurlijke loop der dingen met de bedoeling een teken af te geven aan de mens. Willibrord vat de boomstorting op als een goddelijke vingerwijzing:

Ende als hi hoerde hoe dat alle die bomen om ghewaeyt waren in oestvranckrijck so docht hij dat god dat lant bekeren woude.¹¹

Volgens de aangehaalde werken zet Willibrord na de boomstorting het missiewerk in volle gang, ondersteund door de Frankische hofmeiers, wat uiteindelijk de bekering van de Noordelijke Nederlanden tot gevolg heeft.

Van belang is dat in deze vertelling de boomstorting met zoveel woorden gekoppeld wordt aan de begindagen van de christelijke geschiedenis van de Noordelijke Nederlanden (met name van Holland: het *Gouds Kroniekje* noemt het woud zonder genade 'dat alre eerste begrijp van Holland').¹² De boomstorting markeert het eind van de wildheid van onze streken in geografische zin: nadat het oerwoud is gevelde, is het land rijp voor normale bewoning en cultivering. Het optreden van Willibrord maakt een eind aan de wildheid van het land vanuit het gezichtspunt van de heilsgeschiedenis: het boze heidendom moet wijken voor de christelijke waarheid. Het moment van omslag in deze laatste ontwikkeling is de stichting van het bisdom Utrecht. Door de stichting van het bisdom met de boomstorting te doen samenfallen wordt de indruk gewekt dat letterlijk in één klap wordt afgerekend met de toestand van barbarendom in de Noordelijke Nederlanden, waarna de christelijke beschavingsgeschiedenis een aanvang neemt. Dat door God als het ware schoon schip met onze streken wordt gemaakt, ligt nog duidelijker besloten in de formulering die men aantreft in de tweede redactie van Johannes a Leydis' kroniek (1485-1494, hier in vertaling weergegeven):

In de tijd nu, waarin de voornoemde St. Willibrord in Rome was voor de bisschopswijding, vielen in Holland de bomen van het grote woud zonder genade in één nacht voor het grootste deel om door een krachtige wind en een aardbeving. Toen deze heilige man dus teruggekeerd was, dacht hij terstond toen hij de toestand in oegenschouw nam, dat deze was teweegebracht door de bijzondere gratie Gods. Die wilde dat dit land tot Hem zou komen uit de dwalingen van de onwetendheid.¹³

God maakt van Holland een *tabula rasa*: het wilde woud zonder genade maakt plaats voor een beschaafd land dat zich in de genade Gods verheugen mag.

10 J. Veldenaer, *Dit sijn die chronijken van Utrecht*..., *Fasciculus temporum* (Utrecht 1480) fol. 247v. Of Veldenaer zelf de auteur is, is niet zeker. Cf. Anonymus Latinus, *Chronica de Tractatu et ejus episcopatu ac ortu Frisiae*, A. Mathaeus ed., *Veteris aevi analecta seu vetera monumenta hactenus non visis* ('s-Gravenhage 1738 (2)) 5, p. 310: 'Interim quum S. Willibrordus fuit Romae, ventus urgens surrexit, & orientalis, & evertit omnes arbores, & una nocte per totam Frisiam & Slaviam, quae fuit orientalis Francia, quod fuit mirabile multum'. Vermoedelijk is Veldenaers tekst de oorspronkelijke: cf. M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1981) no 315.

11 Veldenaer, *ibid.* Cf. Anonymus Latinus, *Chronica*, 311: '& quum audisset, quod omnes arbores eversae essent, tunc cogitavit futurum esse praesagium conversionis illius populi'.

12 *Goudse Chronieken*, 3.

In de versie die Willem van Berchen van het verhaal gaf in zijn *Hollandse Kroniek* (1480) wordt de boomstorting op de meest uitdrukkelijke wijze als beginpunt van de Hollandse beschaving voorgesteld:

Toen hij [Willibrord, IB] door Pepijn naar Rome gestuurd was om door paus Sergius tot bisschop gewijd te worden, verzocht hij de Heer dat het voornoemd woud, waar nu Holland is, verdelgd werd. Hetgeen ook geschiedde. Toen namelijk uit het noordwesten een oeroude stormwind opstak, werden alle bomen van dat woud met wortel en tak uitgeroeid. Toen deze dan ontschorst en losgerukt waren, bewerkten de bewoners van de provincie de vruchtbare grond en zij bewerken die nog dagelijks. En zo bouwden de bewoners daarna van dag tot dag, nu eens hier, dan weer daar, nieuwe versterkingen en steden overal in dat gebied zoals nu nog altijd op vele plaatsen in Holland te zien is.¹⁴

Met zijn woordkeuze beklemtoont Willem dat het bij de boomstorting om een hevige, zeer ingrijpende gebeurtenis ging. Geweldige natuurkrachten werden ontketend om het woud zonder genade weg te vagen, waarna een vruchtbare vlakte overbleef die geschikt was voor landbouw en sedentaire bewoning. Willem geeft met zoveel woorden aan dat de Hollandse beschaving van zijn eigen dagen met de boomstorting een aanvang genomen heeft. Een nieuw bestanddeel in zijn verhaal is, dat de boomstorting op Willibrords initiatief zou hebben plaatsgevonden en niet achteraf door hem als een goddelijk teken opgevat zou zijn. Deze voorstelling werd vanaf de 16e eeuw gemeengoed, zoals hieronder zal blijken.

Gotschalk heeft erop gewezen dat wellicht verband bestaat tussen vertellingen als deze en de *Vita Willibrordi* die Theofridus, abt van het door Willibrord gestichte klooster te Echternach, in het begin van de 12e eeuw schreef. In de *Vita* wordt verhaald hoe Willibrord tijdens zijn missie op Walcheren met Gods hulp een eind maakte aan de overstromingen die het eiland herhaaldelijk teisterden. Gebruik makend van zijn reisstaf trok hij in de grond een spoor dat hij uit naam van Christus – Die immers de zee bedwong door eroverheen te lopen en Wiens woord stormwinden tot bedaren bracht – tot grens aan de zee stelde. Terstond schoten op die plaats hoge duinen op, die de zee voortaan tegenhielden, alsof met goddelijke stem tot de zee gezegd was: 'Tot hiertoe zult gij komen, en niet verder, en hier zult ge uw kolkende golven breken' (naar Job 38:11). Hierna verlaat Willibrord het eiland, waar op het geloof voortaan stevig geworteld is.¹⁵ Inderdaad worden ook in deze vertelling de geo-

13. Johannes a Leydis, *Chronicon comitum Hollandiae et episcoporum Ultrajectensium*, F. Sweertius ed., *Rerum Belgicarum Annales Chronici et Historici* (Frankfurt 1620) II, 14, p. 23: 'Tempore igitur, quo Sanctus praefatus Willibrordus Romae pro Episcopali benedictione erat, arbores in Hollandia maximi memoris sine venia per ventrum validum et terrae motum in vna nocte pro magna parte ceciderunt. Reversus ergo idem vir sanctiss, ut praefata percepit, statim cogitavit hoc factum fuisse de speciali gratia Dei, volentis patriam illam ad se de erroribus ignorantiae converteri'. Anders dan dan Kampinga (*Opvattingen*, 176) en Gotschalk (*Stormvloed*, 8) menen, plaatst Johannes de boomstorting wel degelijk omstreeks 700. De stormvloed van 840/860 waarover hij spreekt in V, 30, p. 88 wordt bij hem nog duidelijk van de boomstorting onderscheiden.

14. W. van Berchen, *Hollandse Kroniek*, hs. Brussel, KB, no. 8039, fol. 313v: 'Dum missus fuerat Romam a Pippino ad consecrandum ipsum a papa Sergio episcopum, impetravit a domino quatenus praefatum nemus ubi nunc est Hollandia eradicaretur. Quod et factum est. Nam orta senissima tempestate ex semiboreali et semioccidentali vento omnes arbores illius memoris radicitus corruerunt. Quibus decorticatis et evulsis tandem terram fertilem inhabitatores provincie excoluerunt et cotidie excolunt. Et sic de die in diem postea incole nunc hic nunc illic edificaverunt nova opida et villas per totam illam regionem ut adhuc patet in multis locis Hollandiae'. Ik dank dit afschrift aan Karin Tilmans. Willems kroniek werd in 1480 voltooid, maar het gedeelte betreffende de geschiedenis tot 1428 (dus ook deze passage) dateert van vóór 1475 (C. P. H. M. Tilmans, 'De Hollandse Kroniek van Willem Berchen', *Holland* 16 (1984) 101-120, ald. 108).

grafische en de christelijke geschiedenis van (een deel van) Nederland samengenomen, al gaat het hier om Nederland als waterland, niet als bosland. Theofridus maakt een ruim gebruik van de retorische mogelijkheden die het water hem biedt: eerder noemt hij Willibrords missie een zegenrijke stroom zoals het door Christus vergoten bloed; Willibrord is Gods bootsman; het gebruik van de reisstaf roept Mozes in herinnering, die met zijn reisstaf de Nijl in bloed veranderde en water uit een rots sloeg.¹⁶ In de hierboven weergegeven vertellingen over Willibrord en de boomstorting wordt men niet aan Holland als waterland herinnerd. Dat gebeurt wel in de versie die Reinier Snoy van het verhaal gaf.

In zijn *De rebus Batavicijs* uit 1519 geeft Snoy blijk niets te moeten hebben van de 'ijdele' verhalen volgens welke Nederland eertijds uit zee bestond of door bossen was overdekt. Zijns inziens kon men bij de klassieke auteurs voldoende aanwijzingen vinden, dat onze streken reeds in de oudheid beschaafde vormen van samenleving kenden (een voorstelling die samenhangt met de Bataafse mythe). Ook het woud zonder genade moest het ontgelden: dat er in de dagen van keizer Claudius zo'n woud zou zijn geweest, werd niet door klassieke auteurs bevestigd (volgens laatmiddeleeuwse Hollandse kronieken was de benaming door Claudius aan een woud gegeven toen deze, terugkomend van een veldtocht in Engeland, de Nederlandse kust aandedde).¹⁷ Wat betreft de boomstorting ging het dan ook niet om het woud zonder genade, aldus Snoy, maar om het 'nemus sacrum' (heilige woud) waarover Tacitus had gesproken (*Historiae* IV.14). In dit woud werden in Willibrords dagen heidense afgoden vereerd. Willibrord raakte daarover op zijn terugreis van Rome dermate verbolgen, dat hij God bad het bos omver te werpen. God deed dat inderdaad, niet alleen door middel van stormwinden, maar ook door overstromingen te veroorzaken:

Krachtige gebeden werden tot God gericht; een storm brak uit, de lucht weergalmde van het kraken van de wolken; winden, stormen en orkanen werden met onweer en het geweld van de overstromende zee aangewend voor de verwoesting van het heilige woud, de nog gave eiken en beuken vielen neer, evenals ontelbare heiligdommen van afgoden. Van die ramp wordt ook nu nog een zeer krachtige getuigenis afgelegd door de wonderbaarlijk gelegene bomen, overal immers in de velden en weiden graven de boeren die op om spaanders van te maken. Dit woud hier, heilig genaamd door het bijgeloof van de heidenen, waarin een jaarlijks feestmaal en openbaar banket in de openlucht plaatsvond, en men vergaderingen belegde om over hete hangijzers te spreken, en, naar men gelooft, het Bataafse volk eens onder Civilis samengezworen heeft tegen de Romeinen, strekte zich uit van de burcht Dux, dit is, Leiden, tot aan Utrecht, en sommigen hebben het ten onrechte het woud zonder genade genoemd.¹⁸

15. Vita S. Willibrordi auctore Theofrido abbate Epimerensi, Acta Sanctorum Nov. III, c. 13-14, p. 469. De uitgever (A. Poncelet) merkt op dat Theofridus hier iets toevoegt aan de Vita Willibrordi van Aleuinus 'non ex documento scripto, sed ex vulgari fama' (ibid. p. 424 no 20).

16. Ibid. c. 13, p. 469; Willibrord is hier Gods 'prorètha'. Voor Mozes cf. Exod. 7 en 17.

17. R. Snoy, *De rebus Batavicijs libri XIII*, F. Sweertius ed., *Rerum Belicarum Annales Chronici et Historici* (Frankfurt 1620) II, p. 22; cf. Kampinga, *Opvattingen*, 10, 171. De laatmiddeleeuwse kronieken zijn: *Goutische Chronycken*, 2-5; 'Chronicon Hollandiae (-1459)', H. Obreen ed., *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 46 (1925) 6; Veldenaer, *Dit zijn die cronijken*, fol. 244r; Anonymus Latinus, *Chronica*, 304; Berchen, *Hollandse Kroniek*, fol. 312v; Naaldwijk, (kroniek) fol. 22r; Gouda, *Chronica*, fol. 48v. Met dank aan Karin Tilmans voor de voorlaatste twee verwijzingen, en aan Mathilde van Dijk voor de laatste. Na de 15e eeuw bleef deze vertelling vooral bekend doordat zij werd opgenomen in de *Disiniekroniek* van Cornelius Aurelius (*Die Cronycke van Holland, Zeeland ende Vriesland*... (Dordrecht 1585) II.15, fol. 17r) en de daarop gebaseerde *Cronijcke int corte* (*Dye cronijcke van Holland Zeeland ende Vriesland van alle geschiedenisse int corte*... (Antwerpen 1543) fol. 6v).

VI.

Het heilig bosch wordt omgehouden.

In de nacht van blinde dweepsucht is een heillicht opgegaan:
Vrome mannen, kloek en yvrig, brengen 't woord des vredes aan;
Jezus leer wordt hier verkondigd: bidkapel en bedehuis
Rijzen op, waar de afgodstempel neêrgebrijzeld was tot gruis,
En de bijl woedt in de bosschen, in voorouderlijken tijd
Aan de dienst der valsche goden door het Heidendon gewijd.

Afb. 1. Een late, en wat vervormde echo van het verdwijnen van het 'heilige bos' klinkt door in: Jacob van Lennep, *De geschiedenis des Vaderlands in schetsen en afbeeldingen* (Amsterdam 1855). De litho is naar Augustin Taurel (1828-1879).

De mededelingen over de stormvloed en over de opgegraven bomen wijzen er op dat Snoy onderdelen van twee verschillende vertellingen uit de kroniek van Johannes a Leydis samen-gevoegd heeft: de vertellingen namelijk over Willibrord en de boomstorting en over een storm ten tijde van de Utrechtse bisschop Hungerus (856-866), door Johannes bij vergissing in 840 geplaatst, door latere auteurs in 857 of 860. Bij deze laatste storm oefende de zee volgens Johannes zo'n geweld uit, dat de Rijn landinwaarts werd gestuwd en de bomen aan de oevers van de rivier werden geveld. Tot in Johannes' tijd groef men aan de Rijn oevers nog bomen op, die destijds neêrgestort en in de grond verzonken waren. Ten gevolge van de storm besloot men de Rijn te laten afvloeien naar de Lek, waardoor de oude Rijnmond bij Katwijk verstopt raakte.¹⁸

Het initiatief van de boomstorting lag volgens Snoy bij Willibrord, zoals ook Willem van

18 Snoy, *De rebus Bataviciis*, IV, p. 38: 'Reces adeo validae flectere Deum; cooriri tempestas, sonare aether fragore nimborum, venti, procellae, turbines inter imbres, feruorque pelagi invadantibus ad sacri Lucj exordium commoueri, sternere immunes quercus ac fagos, & infinita Idolum delubra. Calamitatis illius, proleptae ad miraculum arbores, etiamnum posteris firmissima dant testimonia, passim enim per plana ac prata, ad scandulas Agricolae eas effodere. Hic ille Lacus, sacer dictus, a superstitione gentium, in quo sub dio epulum annuum fiebat conuiuiumque publicum, & de rebus arduis consulturi conventum agebant, gentemque Batavam olim Ciuili auctore coniurasse aduersum Romanos creditum, a Duce arce, id est, Leyda, ad vaeque Traiectum extensus, quem falso aliqui vocauere sylvam inclementem'. De meeste hier gegeven bijzonderheden over het 'nexus sacrum' vindt men eveneens bij Tacitus, i.e. 'Dux' betekent 'leider', vandaar 'arx Dux' voor Leiden. Gottschalk, *Stormvloeden*, verzuimt Snoy in verband met Willibrord en de boomstorting te noemen.

Berchen al gemeend had. Snoy voegt echter toe dat Willibrord de bedoeling had een slag toe te brengen aan het heidendom. Wellicht bracht Johannes ook hier Snoy op een idee. De 'dwalen van de onwetendheid' waarover Johannes sprak, worden door Snoy rechtstreeks aan het woud verbonden door het woud een plaats te geven in de heidense geloofsgebruiken. Dat vervolgens Willibrord, die volgens zijn *vitae* verscheidene heidense heilighdommen stuksloeg, ook verantwoordelijk werd gemaakt voor de val van het woud, zou een logische ingreep in de verhaalstof zijn. Overigens is het motief van het doen omvallen van bomen die door heidenen werden vereerd, geen onbekend gegeven in de middeleeuwse hagiografie.¹⁹

In de versie van Snoy heeft het verhaal over Willibrord en de boomstorting zijn mythische lading grotendeels verloren. Het woud zonder genade is als een valse voorstelling van de hand gewezen, ook al wordt aan het 'nemus sacrum' een zeer grote omvang toegekend. De

19 Johannes a Leydis, *Chronicon*, V.30, p. 88; over de receptie van dit verhaal Gottschalk, *Stormvloed*, 18 e.v.; cf. Snoy, *De rebis Batavicus*, IV, p. 47. Gottschalk meent dat het jaar 840 juist gekozen was, maar dat Johannes de vergissing maakte hieraan 'ten tijde van Hungerus' toe te voegen (Hungerus trad in 856 aan), waardoor latere auteurs voor de jaren 857 of 860 kozen. Het verhaal over de storm heeft bij Johannes echter zijn plaats tussen andere vertellingen over wat er tijdens Hungerus' regering voorviel. De vergissing lijkt derhalve slechts het jaartal te betreffen.

20 C. Grant Loomis, *White Magic. An Introduction to the Folklore of Christian Legend* (Cambridge MA 1948) 49; cf. de *vita* van Valerius van Luxeuil, *Acta Sanctorum* Apr. I, p. 20. Over het woud als oord zonder beschaving in de middeleeuwse verbeelding verder J. le Goff, 'Le désert-forêt dans l'Occident médiéval', *L'imaginaire médiéval* (Parijs 1985) 60-75.

boomstorting belichaamt niet meer de overgang van de geografische oertoestand van het land naar een voor beschaving geschikte gesteldheid. De stichting van het bisdom Utrecht komt enkel zijdelings ter sprake, en Willibrords handelingen houden slechts impliciet verband met de grondvesting van het christendom in de Noordelijke Nederlanden. Snoy heeft het verhaal in overeenstemming gebracht met de klassieke overlevering, maar tegelijk van zijn kracht beroofd. Het verhaal werd er niet minder legendarisch door, wel minder mythisch: het was niet langer verbonden met de oorsprong van de Hollandse beschavingsgeschiedenis.

Snoy was de laatste auteur die het verhaal over Willibrord en de boomstorting geloofwaardig achtte.²¹ Na hem werd in de Hollandse geschiedschrijving niet alleen ontkend dat er een woud zonder genade had bestaan, ook werd bestreden dat Willibrord iets met enige boomstorting te maken had gehad. Dat laatste werd in de hand gewerkt door de definitieve verwarring die na Snoy ontstond tussen de boomstorting van omstreeks 700 en die van omstreeks 860.

Voor deze verwarring was Snoy mede verantwoordelijk, doordat hij mededelingen van Johannes a Leydis met betrekking tot beide gebeurtenissen samennam. Hoofdschuldige is echter Cornelius Aurelius. Zijn *Divisiekronek* (1517) bevat uitweidingen over het woud zonder genade en over de stormvloed van 860 waarbij vele bomen werden geveld; over de val van het woud in Willibrords dagen wordt niets gezegd.²² Hierdoor werd de indruk gewekt, dat de stormvloed van 860 de val van het woud met zich meebracht. In de buitengewoon populaire²³ *Cronijcke int corte*, een verkorte versie van de *Divisiekronek*, werd deze voorstelling inderdaad met zoveel woorden gegeven: de stormvloed van 860 had tot gevolg dat 'meesten deel van dat bosch dat men hiet dat wilde wout sonder genaden worde gansselicken ter neder geworpen van den storm des wints'.²⁴ Ook de boomstorting van 860 kon in verband worden gebracht met een scharnierpunt in de Hollandse geschiedenis: 863 gold als stichtingsjaar van het graafschap Holland. Het verband tussen de boomstorting en de stichting van Holland werd voor het eerst door Lambertus Hortensius gelegd (1546).²⁵

Bij Pieter Twisck vindt men het verhaal over Willibrord en de boomstorting voor een laatste keer in zijn oorspronkelijke vorm terug. In zijn uit losse citaten bestaande kroniek (1617) is het eerste deel van Veldenaers hierboven weergegeven uitspraak opgenomen onder het jaar 695, hoewel Willibrords wijding even verderop door Twisck in 697 wordt geplaatst.²⁶

Vanaf de tweede helft van de 16e eeuw werd in de Hollandse geschiedschrijving aangenomen dat er slechts één boomstorting had plaatsgevonden, en stelde men zich de vraag of deze gebeurtenis zich in Willibrords dagen, ten tijde van Hungerus, of nog later had afgespeeld,

21 Afgezien van de eerder genoemde Hendrik van Gouda, wiens kroniek in 1522 werd voltooid; een eerdere versie van de kroniek dateert echter van 1508-1509 (Carasso-Kok, *Repertorium*, no 278).

22 Aurelius, *Divisiekronek*, II.15, fol. 17r; III.95, fol. 53v.

23 C. P. H. M. Tilmans, *Aurelius en de Divisiekronek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus* (Hilversum 1988; Hollandse Studien 21) 179, wijst 25 edities aan uit de periode 1538-1600, en in totaal 70 edities tot 1802.

24 *Cronijcke int corte*, fol. 15r. In tegenstelling tot de *Divisiekronek* noemt de *Cronijcke* het jaartal 860 niet expliciet, maar plaatst zij de stormvloed in de tijd van Hungerus.

25 L. Hortensius, *Secessionum civilium. Ultrajectinarum et bellorum...* (Utrecht 1624) VI, p. 140: 'Mox triennio post sylvae ruinam, postquam regio habitabilis facta esset, Calvus Gallorum rex eam Theoderico cuidam nobili homini, odio Imperatorum ecclesiam Ultrajectinam, cui pulvis barbaria donata fuerat, dedit, annos CC. l. postquam ea condita esset'. Hierna kiest Hortensius echter voor 1170 als jaar van de boomstorting. Cf. Kampings, *Opvattingen*, 176; Gottschalk, *Stormvloeden*, 20.

26 P. J. Twisck, *Chronyck van den ondergange der tyrannen 1* (Hoorn 1617) 237.

waarbij de voorkeur normaal gesproken naar de tweede mogelijkheid uitging. De eerste die zich de vraag zo stelde was Hadrianus Junius. In zijn *Batavia* (1588) vertelde hij over de stormvloed van 860. Hierop liet hij deze passage volgen:

Er zijn auteurs die de val van de liggende bomen toeschrijven aan de krachtadige gebeden van Willibrord, aartsbisschop van Utrecht, gebeden waardoor de kracht werd opgewekt van de goddelijke invloed, die het 'nemus sacrum', gewijd aan beelden van valse goden, liet neerstorten, waarbij de eiken van hun diepste wortels werden losgemaakt, toen hij [Willibrord, IB] door paus Sergius tot eerste aartsbisschop van Utrecht gekozen (...), daar zijn bisschoppelijke zetel verkreeg, ruim 160 jaar voor die tijd [860, IB].²⁷

Junius acht deze voorstelling van zaken onwaarschijnlijk en kiest voor 860.

Snoy heeft Junius duidelijk als bron gediend:²⁸ het initiatief van de boomstorting ligt bij Willibrord en het woud zonder genade is vervangen door Tacitus' 'nemus sacrum' waarin heidense goden worden aanbeden. Toch vindt men bij Junius ook een element terug, dat bij Snoy naar de achtergrond was geschoven: het verband met de stichting van het bisdom Utrecht wordt opnieuw gelegd. Hiermee herwint het verhaal iets van zijn mythische lading, maar in zijn geheel wordt het niet als een verhaal over de oorsprong van land en zeden opgevoerd: het wordt slechts genoemd als een af te wijzen verklaring van zeker historisch verschijnsel, de boomstorting.

Petrus Scriverius ontleende het een en ander aan Junius, maar voegde ook weer nieuwe elementen aan het verhaal toe. Ook Scriverius moest niets hebben van de voorstelling van een woud zonder genade. 'Niet dat ick loochenen wil dat hier te Lande een Woud geweest is en menichte van hout', voerde hij aan in zijn *Oudt Batavien* (1606), 'maer van t' wout sonder genaden weet ick niet te spreken'.²⁹ Wanneer waren de bossen die wel in Holland stonden dan omgevallen? Sommigen noemen het jaar 860, zei Scriverius, anderen 1170:³⁰

Andere wederom makense veel ouder, te weten, van de jaere 700, als Willebrordus Bisschop tot Vtrecht was, deur wiens vyerighe gebeden seggen de devotige Geestelicke dat God de Bosschen Mercurio ende ander Afgoden toe gheeygent ter aerden heeft doen storten. Een yder ghebruyckt hier in sijn oordeel, ick verclare hier aff niet sekerlick te weten.³¹

Scriverius is de eerste die in verband met Willibrord en de boomstorting het jaar 700 noemt.³² Wellicht heeft hij niet 'ruim 160 jaar', zoals Junius wilde, maar precies 160 jaar van

27 H. Junius, *Batavia* (Leiden 1588) c. 13, p. 172: 'Sunt auctores qui ruinam stratarum arborum transferunt ad Willebrordum Archiepiscopi Traiectini preces efficaces, quibus diuini numinis euocata potentia, Nemus sacrum Deorum falsorum simulacris consecratum, prostrauerit, reuulsis ab imis radicibus quercubus, quando a Sergio Pontifice destinatus Archiepiscopus primus Traiectensium (...) sedem ibi Episcopalem obtinuit supra centum sexaginta annos ante illud tempus'.

28 Gottschalk, *Stormvloed*, 9, noemt de auteurs naar wie Junius hier verwijst 'ons onbekend'.

29 P. Scriverius, *Verclaringhe van oudt Batavien Nu ghenaemt Hollandt* (Leiden 1606) 42. In gelijkluidende bewoordingen liet J.J. Ortelius zich enkele jaren later over het woud zonder genade uit: *Beschrijvinge der stad Leyden* (Leiden 1614) I, p. 10. Scriverius herhaalde zijn mening in zijn 'Toets-steen: waer aen beproeft worden ontalliche plaatsen uyt de voorschreven Oude Chronijck van Hollandt', een reeks kritische aantekeningen bij zijn uitgave van het *Goutische Chronycken*, 204.

30 Hortensius is de eerste die dit jaar aan de boomstorting koppelt: Gottschalk, *Stormvloed*, 20, 82 e.v.

31 Scriverius, *Oudt Batavien*, 45. Cf. 'Toets-steen', 208: 'Dese Boom-stortingh wordt bij ervaren ondersoekers swaerlijck uyt-gevonden, maer dat het op die tijdt geschiedt sou sijn gaet niet secker'.

860 afgetrokken? Gevolg hiervan was dat de band met de stichting van het bisdom Utrecht werd doorgesneden – de wijding van Willibrord vond immers plaats in 696. Nog twee elementen voegt Scriverius toe: ten eerste de geestelijken aan wie het verhaal van Willibrord en de boomstorting wordt toegeschreven, ten tweede Mercurius aan wie de bossen zijn gewijd. Wie zijn met de geestelijken bedoeld? De humanistische arts Junius toch zeker niet. Misschien mag men Scriverius' woorden verstaan als een toespel op een mondelinge overlevering ('seggen de Geestelicke'). Mogelijk zijn katholieke priesters in de loop van de 16e eeuw ook de boomstorting gaan noemen wanneer zij preekten over de wonderdoeningen van Willibrord. Scriverius' verwijzing naar Mercurius versterkt de indruk dat hier een mondelinge overlevering in het spel is. In de *Vita Willibrordi* van Theofridus wordt verteld hoe Willibrord op Walcheren een afgodsbeeld stuksloeg dat aan Mercurius was gewijd. De hierboven weergegeven passage uit de *vita* volgt zelfs onmiddellijk op deze vertelling.³² Als door katholieke geestelijken over Willibrords wonderen is geprekeerd, kan deze *vita* een belangrijke bron van inspiratie zijn geweest.

De woorden van Scriverius betreffende Willibrord en de boomstorting zijn door veel latere Hollandse geschiedschijvers overgenomen. Men vindt zijn formulering letterlijk terug in het *Nieuw Nederlantsch Caertboek* van Goos en Telle (1616), dat het oordeel over de geloofwaardigheid van het verhaal eveneens aan de lezer overlaat.³⁴ Dat laatste geldt niet voor het *Chronicon Zelandiae* (1624) van Jacobus Eyndius (†1614). Eyndius had met Snoy een afkeer gemeen van voorstellingen als zou ons land zijn aangeslibd of met oerwouden overwoekerd zijn geweest. Aan de goedgunstigheid van zee en wind hebben wij het land niet te danken, meende Eyndius.³⁵ Consequenter dan Snoy verdedigde hij de opvatting dat er nooit zoiets als een boomstorting had plaatsgevonden, in 860 noch in 1170, en al helemaal niet door toedoen van een stormvloed in Willibrords dagen (ik citeer naar de vertaling van Mattheus Smallegange uit 1696):

Dierhalven heeft het by-geloof, moeder der onwetentheit, deze groote watersnood aen de wonderwerkken van den Heiligen Willebrordus toegeschreven, aen wiens gebeden sy seggen toegestaan te zijn, dat de Bosschen in welke de Heidensche Goden geëert wierden, eens te gelijk verdelgt mogten wesen.³⁶

Voor het eerst sinds Snoy is hier weer sprake van een stormvloed als oorzaak van de boomstorting.³⁷

32 Vreemd genoeg schrijft Gottschalk, *Stormvloed*, 9: 'Van stormvloed in 700 spreekt Scriverius niet, wel in 860 en 1170'.

33 Theofridus, *Vita*, c. 13, p. 468-469.

34 A. Goos en R. Telle, *Nieuw Nederlantsch Caertboek* (Amsterdam 1616) 109.

35 J. Eyndius, *Chronicon Zelandiae*, J. de Brune ed. (Middelburg 1634 (2)) I.2, p. 11: 'At quòque nec Oceani, nec Boreae ea est hic clementia, ut multum terrae us debeat'. In de vertaling van M. Smallegange, *Nieuwe Cronyk van Zeeland* (Middelburg 1696) 5: 'Dus is ook de Zee en de Wind hier van soo soeten aert niet, dat wy voor veel Lands aen de selve souden verschuldigt zijn'. Een duidelijke steek aan het adres van Petrus Nannius' 'Hollandiam munus Boreae et Rheni esse', *Summikkoor sive Miscellaneorum decas una* (Leuven 1548) X, p. 303, wiens visie bijvoorbeeld werd overgenomen door Junius, *Batavia*, c. 14, p. 187-188, en J. van Oudenhoven, *Oud-Holland; nu Zuyt-Hollandt* (Dordrecht 1654) c. 3, p. 15.

36 Smallegange, *Nieuwe Cronyk*, 6; Eyndius, *Chronicon*, I.2, p. 11: 'Itaque miraculis S. Willebrordi, mater ignorantiae superstitio, ingens hoc diluvium adscript, cujus precibus datum esse ait, ut hoc modo Nemora in quibus Dii gentium colebantur, semel & simul excinderentur'. Over 860: *ibid.* I.2, p. 11-13; over 1170: *ibid.* I.10, p. 58-59.

In de 17e eeuw komt men nog verwijzingen naar Willibrord en de boomstorting tegen in werken van Boxhorn, Oudenhoven, Van Someren, De Parival, Van Leeuwen, Gabbema en Van Spaan. Hieronder worden hun verwijzingen achtereenvolgens besproken.

Marcus Boxhorn lijkt evenals Eyndius te twijfelen aan het verschijnsel van de boomstorting überhaupt; de verhalen daarover worden toegeschreven aan 'het ghemeyne volck'. Zijn formuleringen betreffende Willibrord lijken ontleend aan Scriverius.³⁷

Jacob van Oudenhoven is in het kader van dit artikel een belangwekkende figuur, aangezien hij in zijn werk meer ruimte laat aan historisch-geografische legenden dan de meesten van zijn tijdgenoten. 'Tlandt nu Zuyt-Hollandt, was eertijds geen Landt, maer de grondt van de Zee', zo begint hij zijn uiteenzetting in *Out-Hollandt* (1654). Volgens een 'oude Traditie', waarover hij is ingelicht door 'oude Hollanders', werden vele eeuwen voor onze jaartelling de duinen opgeworpen door een zware stormwind uit het noordwesten (vergelijk de *Vita Willibrordi* van Theofridus, en Willem van Berchen). Doordat de Rijnstroom vanaf toen door de duinen werd gestuit, kon het rivierslib bezinken en ontstond langzaam land. Plinius kon in de eerste eeuw van onze jaartelling nog niet zeggen of onze streken nu uit land of uit zee bestonden. Het land won het op den duur van het water, en doordat de Rijn ook boomzaden aanvoerde, ontstond het 'Groot Hollandsch Bosch'. Daarop wordt de vraag gesteld, wanneer het bos gevallen is. De tijd van Willibrord wordt genoemd als mogelijkheid (Scriverius lijkt ook hier de bron te zijn geweest):

Eenige willen dat S. Willebort, de eerste Bisschop van Wtrecht, siende dat de Bosschen den God Mercurius ende andere Afgoden waren toege-eygent, ende daer in werden gedient, Gode souden gebeden hebben, dat hy die wilde vernielen en ter aerden werpen, het welck Godt op sijn versoek, met eenen hogen Vloet, soude gedaen hebben.³⁹

Hierop laat Oudenhoven het hierboven weergegeven citaat van Eyndius volgen. Zelf kiest hij voor 857/860 als jaar waarin de boomstorting 'door de kracht des Rhijns geweldigen stroom, ende storm der Winden' geschied zou zijn. 'Als dit Landt, nu Zuyt-Hollandt, van de Boomen ontbloeit was, soo heeft men daer geen Boomen, maer Menschen geplant', vervolgt Oudenhoven; 'in dit Landt, van Boschachtigh Landt soo schielijck Vlack Landt geworden' werd kort daarop, in 863, het graafschap Holland gesticht (een verband dat ook reeds door Hortensius was gelegd).⁴⁰

Bij Oudenhoven heeft de oudste geschiedenis van Holland weer een ware mythische gedaante gekregen. Holland wordt tegelijk als waterland en als bosland voorgesteld. Wanneer de beide oer-elementen, de zee en het woud, elkaar in zware stormen hebben uitgeschakeld, ontstaat het voor beschaving geschikte laagland waarop het graafschap Holland kan worden opgebouwd. Het grote verschil ten opzichte van de laatmiddeleeuwse kroniekschrijvers be-

37 Gottschalk, *Stormvloeden*, 9 maakt verscheidene fouten. Eyndius verbond niet 'voor het eerst' de boomstorting met een stormvloed, Snoy deed dat eerder. De verwarring tussen 700, 860 en 1170 was niet pas sinds Eyndius volmaakt, maar al sinds Scriverius. Eyndius wees het verhaal over Willibrord niet van de hand omdat hij voor 860 koos, maar omdat hij helemaal niet in de boomstorting geloofde; in zijn visie groeiden de bomen die men in Nederland opdolf, oorspronkelijk reeds onder het aardoppervlak.

38 M. Z. Boxhorn, *Thestrum sive Hollandiae Comitatus et urbium nova descriptio* (Amsterdam 1632) c. 4, p. 43; in de Nederlandse vertaling van Geraert Baerdeloos: *Toneel ofte beschrijvinge der steden van Hollandt* (Amsterdam 1634) 32-33.

39 Oudenhoven, *Out-Hollandt*, c. 3, p. 18.

40 *Ibid.* c. 3, p. 14-20. Cf. Kampinga, *Opvoettingen*, 176.

staat hierin, dat Oudenhoven een gesecculariseerde mythe ten beste geeft. Holland wordt gevormd in een opeenvolging van ingrijpende natuurverschijnselen, niet door toedoen van bovennatuurlijke krachten: aan God en Zijn dienstman Willibrord wordt geen handelende rol toegekend. De wending van de oertijd naar de beschavingsgeschiedenis ligt bij Oudenhoven dan ook niet bij de vestiging van de geestelijke macht (de stichting van het bisdom Utrecht), maar bij die van de wereldlijke macht: de stichting van het graafschap Holland.

Johan van Someren lijkt zich op Oudenhoven te hebben geïnspireerd. Ook hij kiest voor 860 als jaar van de boomstorting.⁴¹ Jean de Parival laat de keuze tussen 860 en de tijd van Willibrord meer in het midden. Dat Willibrord de boomstorting veroorzaakt heeft, lijkt bij hem niet uitgesloten.⁴²

Simon van Leeuwen onderscheidde twee boomstortingen. De jongste van de twee is die waarnaar ook door de hierboven genoemde schrijvers verwezen wordt. De mening als zou deze in 700 door de gebeden van Willibrord zijn veroorzaakt, wijst Van Leeuwen af als 'lou-ter verdigtsel'. Zijn woorden komen overigens letterlijk met die van Oudenhoven overeen, al worden alleen Junius en Eyndius met name als bronnen genoemd.⁴³ De oudste boomstorting vond reeds plaats in 110 of 120 v. Chr. De 'Cymberse vloed', een 'algemene sundvloet ende boomstorting', zou de Cimbren toen gedwongen hebben Holland tijdelijk te verlaten.⁴⁴

Simon Gabbema onderzocht wanneer de eerste watervloed in Nederland 'waar af gedacht wordt' plaatsvond, namelijk die waarbij de Rijn bij Katwijk verstopt raakte. Met betrekking tot Willibrord en de boomstorting worden de woorden van Oudenhoven (zonder bronvermelding) en Eyndius aangehaald. Gabbema lijkt zich aan te sluiten bij de meerderheid van de auteurs, die voor 860 kiest.⁴⁵

Gerrit van Spaan ten slotte hield als een van de weinigen in zijn tijd vast aan de voorstelling van het woud zonder genade. Volgens 'Paapse Schrijvers' zou Willibrord de boomstorting hebben veroorzaakt, aldus Van Spaan; daarnaast noemt hij de storm van 860 en, met een verwijzing naar Hendrik van Dam, de Cymbrische vloed, hier in 340 v. Chr. geplaatst.⁴⁶

In de 18e eeuw lijkt het verhaal van Willibrord en de boomstorting als onkracht te zijn beschouwd. In enkele geschiedwerken, waarin volledigheid wordt nagestreefd ten aanzien van de weer te geven meningen omtrent de boomstorting, wordt Willibrord nog wel ge-

41. J. van Someren, *Herstelde Oudthyt ofte Beschryvinge van Batavia* (Nijmegen 1658) 28: 'Belangende de wijse op de welke de Boomen hier zijn wegh geraackt: Daar van zijn sommige in gevoelen, dat S. Willebort door zijn gebeden van God soude verworven hebben, dat die Bosschen door den Vloet werden uytgeroeyt: om door dat middel d'afgoderije der Heydenen, die veel in Bosschen ende heeggen gepleeght worden, te weeren', waarop Eyndius wordt geciteerd.

42. J. N. de Parival, *De Vermaeckelyckheden van Hollandt* (Amsterdam 1661) 17: 'Andere schrijven dat dit Weer ende Water-vloedt ten tijden van den Heyligen Willebrordus, Bisschop van Wtrecht, gebeurde de welke door sijne Predication, en Vermaningen, de Inwoonders van de Afgoderije, en van het aen-bidden der Heydenische Godden, aen de welke sy dese Bosschen toe-ghewijt hadden, niet konnende af-trekken, door sijn Gebeden verkreegh, by dien grooten yverenden Godt, dat dese Boomen omveer vielen, om datse dese Heydensche, in haren Afgoden-dienst, by nacht plegende Menschen, niet meer soudien dienstigh wesen.'

43. S. van Leeuwen, *Batavia illustrata* ('s-Gravenhage 1682) I.2, §33, p. 101-104.

44. *Ibid.* I.1 §55-56. Bron voor de Cymbrische vloed is de 2e-eeuwse geschiedschrijver P. Annius Florus (ook genoemd L. Julius Florus), *Resum Romanarum* III.3; in 1664 verscheen in Amsterdam een Nederlandse vertaling van dit werk onder de titel *Roomsche historie*, cf. 171.

45. S. A. Gabbema, *Nederlandse watervloeden*, T. Guthberleth ed. (Franeker 1703) 9-23, m.n. 18-19. Gabbema werd in verband met Willibrord en de boomstorting niet genoemd door Gottschalk, *Stormvloed*.

46. G. van Spaan, *Beschryvinge der stad Rotterdam en enige omleggende dorpen* (Rotterdam 1698), 23-28, m.n. 26. Van Spaan werd door Gottschalk evenmin genoemd.

noemd, doch naar het schijnt slechts plichtmatig.⁴⁷ Voor iemand als Gerardus Outhof leek het vanzelfsprekend dat het om een 'fabeltje' ging.⁴⁸ Jacobus Harkenroht achtte het verhaal 'alte bygelovig'.⁴⁹ Als gegadigde voor de tijd van de boomstorting waren de dagen van Willibrord langzaam uit het zicht geraakt. De mening dat er in of omstreeks 860 een grote watersnood zou hebben plaatsgevonden, al dan niet in samenhang met een boomstorting, hield daarentegen tot in deze eeuw stand.

Het verhaal over Willibrord en de boomstorting kwam op in de 15e eeuw, toen de belangstelling voor de geschiedenis van de eigen streek in de Noordelijke Nederlanden stijgende was. Als mythe heeft het verhaal een kort bestaan gekend. Slechts een beperkt aantal kroniekschrijvers uit de 15e en vroege 16e eeuw bracht de val van het woud zonder genade in verband met de stichting van het bisdom Utrecht, waardoor de beschaving van de Noordelijke Nederlanden (met name van Holland) een mythische oorsprong verkreeg. Reinier Snoy was in 1519 de laatste die het verhaal geloofwaardig achtte, maar bij hem was het al van zijn mythische betekenis ontdaan. Latere geschiedschrijvers verzetten zich tegen de voorstelling van het woud zonder genade en beschouwden Willibrords vermeende rol bij de boomstorting veelal als een door de katholieke geestelijkheid in stand gehouden fabeltje. Door toedoen van Snoy en Cornelius Aurelius ontstond bovendien verwarring tussen de boomstorting ten tijde van Willibrord en die van omstreeks 860. Vanaf Hadrianus Junius vroeg men zich in de Hollandse geschiedschrijving af wanneer 'de' boomstorting had plaatsgevonden: omstreeks 700, omstreeks 860, of nog later. De eerste mogelijkheid werd in de meeste gevallen van de hand gewezen en werd in de 18e eeuw nauwelijks nog ernstig genomen.

Opmerkelijk genoeg bevatten de verhalen die de plaats van het oorspronkelijke verhaal gingen innemen eveneens legendarische elementen (het 'nemus sacrum', de Cymbrische vloed) of zelfs nieuwe mythen (zoals bij Jacob van Oudenhoven). Deze nieuwe legenden en mythen waren echter geïnspireerd op de klassieke overlevering en de wereldse geschiedenis. De werkzame krachten in deze verhalen waren natuurkrachten. Van de christelijke, heilshistorisch gekleurde mythe van Willibrord en de boomstorting, volgens welke de Hollandse beschavingsgeschiedenis door bovennatuurlijke krachten in gang was gezet, werd in de oudvaderlandse geschiedschrijving opmerkelijk snel afscheid genomen.

47 L. Smids, *Schatkamer der Nederlandsche oudheden* (Amsterdam 1711) 39; A. Pars, *Catti, aborigines Batavorum* (Leiden 1745 (2)) 63-64; R. van Mourik, *De oorsprong van Zuidhollandt*... (Rotterdam 1775) 20 e.v. (een bijna letterlijke weergave van het relaas van Oudenhoven). Smids, *Schatkamer*, 39 noemt als bron voor het verhaal van Willibrord en de boomstorting onder meer 'G. Brand, over Batoos vertoon. 294 bl. &c.'. Ik ben er niet in geslaagd te achterhalen naar welk werk hier verwezen wordt.

48 G. Outhof, *Verhaal van alle de hooge watersnooden in deze en andere plaatsen van Europa* (Emden 1718) 76, met verwijzing naar Smids, i.e. Outhof werd niet genoemd door Gottschalk, *Stormvloed*.

49 J. I. Harkenroht, *Ooïffriesche Oorsprongkelykheden* (Groningen 1731 (2)) 223. Harkenroht werd niet genoemd door Gottschalk, *Stormvloed*.

De Hollandse douarie van Johanna van Brabant (1322-1413). Een voorbeeld van middeleeuwse betalingspraktijken

*Compositam paullo post a Burgundo inter
ducem nostrum ac Guilielmum Hollandiae
et Hanoniae comitem controversiam ex dote
que Iohannae duci olim nostrae ex priori
connubio debebatur soluitque Guilielmus
ex arbitrio Burgundi duci nostro
70.000 scutatorum veterum.*¹

('Kort hierop werd de controverse tussen onze hertog en Willem, graaf van Holland en Henegouwen, over de huwelijksgift, die men Johanna, onze vroegere hertogin, vanwege haar eerdere huwelijk verschuldigd was, door de Bourgondiër geschikt en Willem betaalde op grond van de scheidsrechterlijke uitspraak van de hertog van Bourgondië 70.000 oude schilden'.)

Achter deze laconieke opmerking van de Brabantse kroniekschrijver Petrus Divaeus bij het jaar 1409 gaat een affaire schuil die bijna zeventig jaar heeft gespeeld: de betaling van de douarieregelden uit Holland, die aan Johanna van Brabant waren toegekend bij haar huwelijk met graaf Willem IV van Holland, Zeeland en Henegouwen.

In dit artikel staan de verwickelingen rond het betalen van deze douarie centraal. Daardoor wordt een inzicht gekregen in de wijze waarop het middeleeuwse betalingsverkeer functioneerde en in de manier waarop een middeleeuws vorst probeerde greep te houden op zijn financiën. Naast de Hollandse douarieregelden had Johanna op grond van haar huwelijk met Willem ook nog recht op inkomsten uit Henegouwen. Aan dit Henegouwse deel van de douarie is enkele decennia geleden door C. Piérard reeds een monografie gewijd; deze materie zal daarom hier onbesproken blijven.²

Het huwelijkscontract

De voltrekking van het huwelijk van Johanna van Brabant met de latere graaf Willem IV van Holland heeft nogal wat voeten in aarde gehad.³

Voor de eerste maal kwam het huwelijk ter sprake in 1322 – enkele maanden na de geboorte van Johanna. In januari 1322 hadden Holland en Brabant een accoord bereikt in hun geschil om het bezit van Heusden en was de weg vrij voor verdere toenadering. Een teken daarvan was het huwelijk dat beide vorsten, Jan III van Brabant en Willem III van Holland, in oktober 1322 met elkaar overeenkwamen. Willem, de oudste zoon van de Hollandse graaf, die op dat moment ongeveer vijftien jaar oud was, zou in het huwelijk treden met Johanna, de in juni geboren dochter van de Brabantse hertog.

1 P. Divaeus, *Rerum Brabanticarum libri XIX* (Antwerpen 1610) lib. XVII, 214.

2 C. Piérard, *Les douaires de Jeanne de Brabant en Hainaut* (Louvain 1956).

3 Voor de politieke situatie in deze jaren zie: M. vander Maesen, 'Het graafschap Henegouwen 1280-1384', *Algemene geschiedenis der Nederlanden* II (Haarlem 1982) 442-451; P. Avonds, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). De grote politieke crises* (Brussel 1984) i.h.b. 135-139, en P. Avonds/H. M. Brokken, 'Heusden tussen Brabant en Holland (1317-1357). Analyse van een grensconflict', *Varia Historica Brabantica* 4 (1975) 1-95. De genealogische gegevens in dit artikel zijn ontleend aan A.W.E. Dek, *Genealogie der graven van Holland* (Zaltbommel 1969).

Zoals gebruikelijk werd deze overeenkomst vastgelegd in een huwelijkscontract. Naast allerlei bepalingen over de titels en inkomsten van beide echtgenoten werd daarin ook bepaald dat Johanna, als zij weduwe zou worden, recht had op een landgoed en op een uitkering van 8000 ponden tournois per jaar als zij in Lotharingen, Brabant of Limburg zou vertoeven of 10.000 ponden als zij zich buiten dat gebied zou ophouden.⁴

Gezien de leeftijd van de bruid vond het huwelijk niet onmiddellijk plaats. Wel werd alvast in Avignon de pauselijke dispensatie gevraagd; deze was nodig omdat bruid en bruidegom in de derde graad aan elkaar verwant waren. Paus Johannes XXII verleende deze op 27 januari 1323.⁵

De huwelijksplechtigheid vond in januari 1331 plaats te Brussel; een tournooi dat oorspronkelijk te Brugge zou plaatsvinden werd voor deze gelegenheid zelfs naar Brussel verplaatst. Van een voltrekking van het huwelijk door middel van bijslaap is waarschijnlijk geen sprake geweest. De bruid was nog minderjarig en bleef bij haar ouders in Brabant. Kort tevoren had Willem III de financiële details nog eens goed geregeld. Met betrekking tot de douarie bepaalde hij dat deze zou bestaan uit het goed Albrechtsberg bij Haarlem en uit een bedrag van 8000 ponden tournois, dat betaald zou moeten worden uit de opbrengsten van de grafelijke goederen in het rentmeesterschap Noord-Holland (een gebied dat ongeveer overeenkomt met de huidige provincie Zuid-Holland ten noorden van de Nieuwe Waterweg). Als deze ontoereikend mochten zijn, kon een beroep worden gedaan op gelden uit het rentmeesterschap Kennemerland en West-Friesland.⁶

Kort na de voltrekking van het huwelijk veranderde de politieke situatie: er kwam een einde aan de op samenwerking gerichte mentaliteit van de jaren twintig, die onder andere ook nog had geresulteerd in een verlovings van de Brabantse troonopvolger Jan met Isabella, de vierde dochter van de Hollandse graaf (1329). Brabant ging een op expansie gerichte en Fransgezinde politiek volgen en verbrak de verloving tussen Jan van Brabant en Isabella van Holland om een verloving van Jan met Maria van Valois, de dochter van de Franse koning, mogelijk te maken (juni 1332).⁷ De omringende staten vormden daarop als reactie een 'grote coalitie', waarbij ook Holland zich, na enige aarzeling, in februari 1333 aansloot. Opnieuw was Heusden een van de punten van conflict. Het uitblijven van een overwinning op de Brabantse hertog leidde echter al spoedig tot herstel van de Brabants-Hollandse betrekkingen.⁸

In april 1333 werd bepaald dat Johanna uiterlijk 1 oktober 1333 naar haar echtgenoot zou

⁴ Den Haag, Rijksarchief in Zuid-Holland (RAZH), Handschriften derde afdeling, inv. nr. 360; gedrukt: L. Devillers ed., *Monuments pour servir à l'histoire de Namur, de Hainaut et de Luxembourg III* (Bruxelles 1874) 746-752, nr. 505; regeest: G. Wymans, *Inventaire analytique du chartier de la Trésorerie des comtes de Hainaut* (Bruxelles 1985) nr. 555.

⁵ A. Verkooren, *Inventaire des archives de la Belgique. Chartes et cartulaires des duchés de Brabant et Limbourg et des pays d'Outre-Meuse* Ie partie, tome I (Bruxelles 1910) nr. 271.

⁶ F. van Mieris, *Groot charterboek van de graaven van Holland*, II (Leiden 1757) 492-493 (zie ook W. Prevenier/J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544 I*, 1276-1433, tweede stuk: teksten, ('s-Gravenhage 1987) nr. 53, en Verkooren, *Inventaire* Ie partie, tome I, nrs. 332-334). Dek, *Genealogie*, dateert het huwelijk op 1334; vergelijk echter Avonds, *Brabant*, 136-137. Dat het huwelijk in 1331 heeft plaatsgevonden blijkt ook uit de bijdragen die vanwege dit huwelijk in 1331 door Antwerpen en Leuven aan de hertog werden toegezegd (Verkooren, *Inventaire* Ie partie, tome I, nrs. 335-336) en de betaling van 1200 Florentijnse guldens aan graaf Willem III door de stad Bergen (Henegouwen) in januari 1332 (L. Devillers, *Inventaire analytique des archives de la ville de Mons I* (Mons 1882) 59, nr. 100).

⁷ Prevenier/Smit, *Dagvaarten*, nr. 50; Verkooren, *Inventaire* Ie partie, tome I, nrs. 324 en 346.

⁸ Na het overlijden van Maria van Valois werden in juni en augustus 1334 de afspraken over het huwelijk tussen Jan van Brabant en Isabella van Holland vernieuwd; door het overlijden van Jan heeft het echter nooit plaatsgevonden. Verkooren, *Inventaire* Ie partie, tome I, nrs. 372, 379 en 380.

komen. Willem III garandeerde van zijn kant nogmaals de betaling van een douarie van 8000 pond, op dezelfde voorwaarden als in 1331.⁹ Toch duurde het nog enige tijd voordat het echtpaar daadwerkelijk werd verenigd. Nadat Jan III in 1334 nogmaals had beloofd de huwelijks voorwaarden van 1322 na te leven en Johanna, *la quele ou li avoit plusieurs fois refusee a delivrer*, aan haar echtgenoot over te leveren, gebeurde dat uiteindelijk omstreeks mei 1336, toen zij veertien jaar oud was.¹⁰ Ter gelegenheid daarvan vonden in Valenciennes *grant festes et grant joustes* plaats.¹¹

De douarie in de eerste jaren (1345-1357)

Het huwelijk tussen Johanna en Willem IV, die in 1337 zijn vader als graaf was opgevolgd, heeft niet lang geduurd. Op 26 september 1345, tijdens een expeditie om de Friezen te onderwerpen, sneuvelde Willem bij Warns, in de buurt van Staveren.

Op 21 oktober 1345 deed de kinderloze Johanna (een zoontje uit het huwelijk van Johanna en Willem was op jeugdige leeftijd overleden) in Den Haag, in geleend gewaad, afstand van de met schulden belaste boedel van haar echtgenoot. Daarop werd zij in het bezit gesteld van het Hollandse deel van haar douarie.¹² Enkele roerende goederen kocht zij vervolgens voor 2283 oude schilden (omgerekend iets minder dan 1/3 deel van een jaar douarie) terug. Het gebruik van het huis Albrechtsberg werd door haar in 1346 overgedragen aan Goede van Haamstede en Bergen.¹³

Johanna bleef niet lang weduwe. In 1347 verloofde zij zich, door toedoen van de Franse koning, met de tienjarige Wenceslas van Bohemen, de latere hertog van Luxemburg. Het huwelijk vond plaats in 1351.¹⁴ Op de douarie had dit tweede huwelijk van Johanna geen enkele invloed: zij behield onverkort alle rechten op bezittingen en inkomsten in Holland en Henegouwen. Ook haar opvolging als hertogin van Brabant op 5 december 1355 – iets dat ten tijde van haar huwelijk met Willem IV niet te voorzien was, aangezien er toen nog drie broers van haar in leven waren – heeft geen enkele invloed gehad op haar recht op de douarie.

Ondanks het feit dat de douarie meermalen was gegarandeerd en dat enkele edelen en steden in Holland zich daarvoor borg hadden gesteld, verliep de betaling gedurende de eerste jaren moeizaam. Het ontbreken van rentmeestersrekeningen van Noord-Holland in deze periode – er is alleen nog een rekening over het jaar 1347 – maakt het weliswaar moeilijk exact na te gaan wat er betaald is, maar zeker is wel dat het niet altijd voldoende was. Uit 1346 zijn kwitanties bewaard voor de betaling van (meest geringe) bedragen aan schuldeisers van Johanna, in 1347 is een afdracht van 3790 pond ineens geregistreerd.¹⁵

9 Devillers, *Monuments* III, 300, noot 1.

10 Van Mieris, *Charterboek* II, 541-542.

11 J. Froissart, *Croniques*, ed. J. Kervyn de Lettenhove (Bruxelles 1867-1877) II, 365.

12 Verkooren, *Inventaire* Ie partie, tome II (Bruxelles 1911) nr. 703. Piérard, *Douaries*, 79. Vanaf 1 december 1345 kreeg zij ook de beschikking over het Henegouwse deel van de douarie (Verkooren, *Inventaire* Ie partie, tome II, nrs. 705-708). Dit bestond uit goederen die Willem IV tijdens zijn leven aan haar douarie had toegevoegd, namelijk de proosdij Binche (7-7-1339) en goederen te Boussoit, Marche en Bois d' Haine (17-1-1340 en 1344), Mortanwelz (1-11-1340) (Piérard, *Douaries*, 76; Verkooren, *Inventaire* Ie partie, tome II, nrs. 609, 628, 629, 644, 697).

13 Verkooren, *Inventaire* Ie partie, tome II, nrs. 704 en 732.

14 P. Avonds, *Brabant*, 186. Dek dateert het huwelijk foutief op maart 1354.

15 RAZH, Archief van de graven van Holland (AGH), inv. nr. 1438; Verkooren, *Inventaire* Ie partie, tome II, nrs. 741-744 en 746.

In 1351 was er een achterstand in de betaling ontstaan van ruim 12.981 schilden (ruim 13.792 ponden tournois), dat staat gelijk aan ongeveer een jaar en zeven maanden douarie. Om betaling af te dwingen ging Johanna er in dat jaar toe over burgers van Dordrecht, een van de steden die borg stonden voor de betaling, gevangen te nemen. Dat leidde tot onderhandelingen en een accoord, waarbij werd bepaald dat de gevangenen zouden worden vrijgelaten en een schadevergoeding zouden krijgen van 500 schilden, die vervolgens in mindering zou worden gebracht op het bedrag dat in 1351 aan douarie betaald zou moeten worden. Voor de achterstallige douarie, plus een bedrag van 3383 schilden dat men Johanna nog schuldig was voor juwelen, werd een betalingsregeling getroffen. De Hollandse steden – Dordrecht, Delft, Leiden, Haarlem, Amsterdam, Alkmaar, Medemblik, Geertruidenberg, Schiedam, Rotterdam en Oudewater – zouden 4364 1/2 schilden ineens geven en beloofden de resterende 12.000 schilden in vier jaarlijkse termijnen telkens op Allerheiligen (1 november) te betalen. Verder werd nog bepaald dat het bedrag van de douarie voortaan niet meer zou worden uitgedrukt in ponden tournois, maar in een stabiele muntsoort van goede kwaliteit: het gouden oude schild van 17 penningen groten. Het bedrag van 8000 ponden zwarten tournois werd omgerekend tot 7272 1/2 oude keizers schilden (voor een toelichting op het middeleeuwse geldverkeer zie de bijlage).¹⁶

De steden hebben graaf Willem V uiteraard niet voor niets uit de problemen geholpen. In ruil voor het betalen van de achterstallige douarie kregen zij eerst het vrije gebruik van de goederen van de verbannen Willem van Duvenvoorde c.s. en later nog diverse inkomsten uit het rentmeesterschap Noord-Holland.¹⁷

De regeling van 1351 heeft kennelijk effect gehad: begin 1353 werd verklaard dat de steden achterstallige douarie hadden betaald. Om de steden schadeloos te stellen voor het geld dat zij daaraan hadden uitgegeven, kregen zij van de graaf toestemming om, tot het bedrag van het betaalde geld, geconfisqueerde goederen van Hoekse ballingen in hun omgeving te verkopen. Slechts van enkele steden is bekend welke bedragen daarmee gemoeid waren, namelijk 100 schilden voor Medemblik, 500 schilden voor Amsterdam, 600 schilden voor Delft en hetzelfde bedrag voor Leiden.¹⁸

In de rekeningen van de rentmeester van Noord-Holland zijn tussen 1351 en 1356 regelmatige betalingen ten behoeve van de douarie geregistreerd (zie bijlage).

Vaste goederen in Noord-Holland (1357-1379)

Ondanks de goede voornemens van 1351 deden er zich na verloop van een aantal jaren opnieuw problemen voor bij de betaling van de douarie. Het betaalde bedrag, dat aanvankelijk een groot percentage van de totale inkomsten van het rentmeesterschap Noord-Holland vormde, werd allengs minder. Het is dan ook geen wonder dat in het verdrag van 1357, waarbij Holland Heusden van Brabant in leen kreeg, ook de douarie weer werd vermeld. Men kwam overeen dat alle achterstanden geacht werden te zijn voldaan en hertog Albrecht, die inmiddels optrad als ruwaard (regent) van zijn krankzinnig geworden broer Willem V, be-

¹⁶ Van Micris, *Charterboek II*, 801-802; vergelijk Prevenier/Smit, *Dagvaarten*, nr. 154; J.E. Niemeijer, *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied* ('s-Gravenhage 1968) nr. 390; Verkooren, *Inventaire* te partie, tome II nr. 832.

¹⁷ Prevenier/Smit, *Dagvaarten*, nrs. 151 en 153; Van Micris, *Charterboek II*, 801.

¹⁸ Prevenier/Smit, *Dagvaarten*, nrs. 181 en 183; H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zwiphen 1982) 279.

loofde voortaan de douarie *wale ende tidelic* te betalen. Ter uitvoering van deze toezegging beval hij het jaar daarop de rentmeester van Noord-Holland, Nicolaas die Hert, uitdrukkelijk het bedrag van de douarie uit te betalen aan Philips van Tetterode, de afgevaardigde van Johanna.¹⁹

Vanaf de rekening over 1358-1359 valt te constateren dat er regelmatig behoorlijke sommen aan de douarie zijn betaald.²⁰

Dat werd, naast de uitgesproken bereidheid om te betalen, ook veroorzaakt door een verbetering in het systeem. Tot dat moment had de betaling plaatsgevonden doordat de rentmeester bepaalde bedragen aan schuldeisers van Johanna van Brabant betaalde. In 1359 machtigde Albrecht zijn tante het bedrag van de douarie door een eigen rentmeester te laten innen uit de inkomsten van Noord-Holland, en, als deze onvoldoende zouden zijn, van Kennemerland. Bepaalde vaste inkomsten – allerlei belastingen, renten en tienden – uit het rentmeesterschap Noord-Holland werden speciaal voor de betaling van de douarie aangewezen. Aanvankelijk trad heer Dirc van Hodenpijl op als ontvanger van Johanna; in 1373 werd deze vervangen door Floris van Alfen.²¹

Deze regeling bracht verbetering in de betaling van de douarie, maar was nog steeds onvoldoende: in 1363 bleek dat de achterstand over de jaren 1359-1362 weer was opgelopen tot ruim 4982 pond (van 40 groten). Albrecht beloofde in december 1363 opnieuw beterschap: de schuld zou in twee termijnen – Kerstmis 1363 en Sint Jan (24 juni) 1364 – worden betaald. Bij wanbetaling zouden zijn borgen, de stadhouders van Holland Jan van Blois en Jan heer van Verchin en de tesorier van Henegouwen, Holland en Zeeland Jan van der Setten, in Brussel in gijzeling gaan.²² Voor zover bekend is het zo ver niet gekomen, hoewel Johanna's echtgenoot in 1364, toen er opnieuw spanningen ontstonden tussen Holland en Brabant over Heusden, weer betaling van de achterstallige douarie eiste. In januari 1365 beloofden de Staten van Henegouwen zelfs een aanzienlijke som geld te betalen teneinde het conflict over Heusden en over de douarie te verhelpen.²³

Ongetwijfeld in verband met de afspraken van 1363 werd in dat jaar het aantal goederen waaruit de inkomsten direct aan Dirc van Hodenpijl zouden toevallen uitgebreid. De smaltieden, tijsen, visserijen en huur- en pachtinkomsten uit Rijnland en diverse huur- en pachtinkomsten uit Delfland werden aan de eerder toegewezenen toegevoegd.²⁴ De douarie legde een zwaar beslag op het rentmeesterschap: in de jaren 1361/1363 ging ruim 64% van de inkomsten uit het rentmeesterschap daarheen; in 1363/1364 was dat zelfs ruim 68%.

Het systeem – jaarlijks vaste inkomsten uit het rentmeesterschap Noord-Holland direct laten innen door een ontvanger van Johanna – heeft ongeveer twintig jaar redelijk gefunctioneerd. In de grafelijke administratie kan worden nagegaan dat, met name tussen 1368 en 1379, een zeer groot deel van de douarie op deze wijze betaald kon worden. Maar ondanks de goede basis die sedert 1359 bestond voor de betaling van de douarie waren aanvullingen uit andere bronnen toch welkom. In dat kader was het bedrag van 200 oude schilden dat,

19 Van Mieris, *Charterboek II*, 868; Verkooren, *Inventaire Ie partie*, tome III (Bruxelles 1912) nr. 1812.

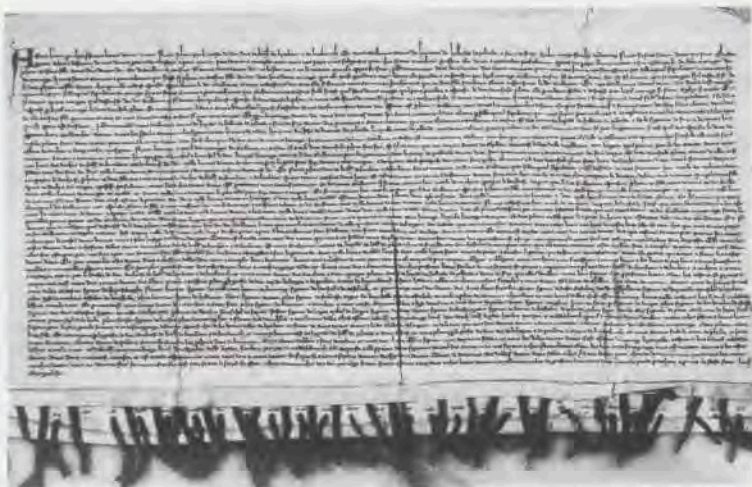
20 AGH, inv. nr. 1445 t/m 1458.

21 Piérard, *Douaries*, 84; Verkooren, *Inventaire Ie partie*, tome III, nr. 1853 en tome VII, nr. 4952. Zie voor de toegewezen goederen AGH, inv. nr. 1446, fol. 21r-26v.

22 Van Mieris, *Charterboek II*, 158-159.

23 Het betrof 22.000 moutoenen. L. Devillers, *Cartulaire des comtes de Hainaut II* (Bruxelles 1883) nr. 455; Piérard, *Douaries*, 84; Wymans, *Inventaire*, nr. 1057. Het bedrag van 11.000 moutoenen bij Verkooren, *Inventaire Ie partie*, tome IV (Bruxelles 1912) nr. 2253 heeft betrekking op één betaaltermijn.

24 Zie voor de lijst van inkomsten: AGH, inv. nr. 19, fol. 1-64v.

Afb. 1. Verdrag tussen Jan III, hertog van Brabant, en Willem III, graaf van Holland, over het huwelijk van zijn dochter Johanna van Brabant met 's graven oudste zoon Willem, 21 oktober 1322. Rijksarchief in Zuid-Holland, Handschriftenverzameling, inv. nr. 360.

krachtens het grensverdrag tussen Holland en Brabant van 18 oktober 1374, jaarlijks namens de hertogin van Brabant door de schout van 's-Hertogenbosch moest worden betaald aan de Hollandse graaf een gelukkige meevaller. Deze 200 schilden zijn vanaf de eerste termijn (Beloken Pasen 1375) nooit uitbetaald, maar verrekend met de douarie.²⁵

De gelden die door Dirc van Hodenpijl werden geïnd werden niet allemaal rechtstreeks aan Johanna of haar Brabantse ontvanger afgedragen. Vaak werden deze door hem uitbetaald aan schuldeisers van Johanna die voor betaling naar hem verwezen werden.²⁶ Dat het hier niet alleen om incidentele betalingen ging, blijkt bijvoorbeeld uit betalingen van interest op een rente van 900 oude schilden per jaar die Reinout en Willem van Brederode in 1371 tegen de 40e penning (2½%) verkocht hadden aan Johanna en Wenceslas, en van een jaarrente aan de Brusselse non Jeanne van Musen.²⁷

De controle op de betaling vond eens in de drie jaar plaats. Vertegenwoordigers van Brabant en Holland kwamen dan bijeen om de rekening op te maken en de tekorten vast te stellen. Dergelijke bijeenkomsten vonden plaats in 1368 te Brussel, in 1372 te Middelburg, in 1375 op een niet bekende plaats en op 14 april 1379 te Middelburg.²⁸ Uit de kwitanties blijkt dat men er altijd in slaagde de achterstallige gelden redelijk snel te betalen.

²⁵ Van Mieris, *Charterboek* III, 299-301; AGH, inv. nr. 1212, fol. 19v-21r, 126v.

²⁶ Zie bijvoorbeeld Verkooren, *Inventaire* Ie partie, tome IV (Bruxelles 1912) nrs. 2028, 2038, 2315, 2553, 2564, 2854 en tome V (Bruxelles 1913) nrs. 2926, 2927, 2932, 2940, 2949 voor afdrachten aan Jeanne van Musen en tome IV nrs. 2298, 2314, 2421, 2463, 2479, 2550, 2707 voor afdrachten door Dirk van Hodenpijl aan Brabantse ambtenaren.

²⁷ A. Verkooren, *Inventaire* IIe partie, tome II (Bruxelles 1962) 175; Ie partie, tome IV, nrs. 2346, 2454, 2634, 2709, 2813, 2892; Ie partie, tome VIII (Bruxelles 1922) nr. 5580.

Betaling via de tesorier (1380-1404)

Welke de reden was om verandering te brengen in het systeem van betalen zoals dat hierboven is beschreven, is niet bekend. In de rekeningen valt alleen te constateren dat er vanaf 1380 geen sprake meer is van goederen die aan de ontvanger van de douarie zijn toegewezen, maar dat in plaats daarvan de rentmeester van Noord-Holland ten behoeve van de douarie min of meer regelmatig sommen geld afdroeg aan de tesorier van de graaf, die op zijn beurt betalingen aan de Brabantse hertogin verrichtte.²⁹ De bedragen die de rentmeester leverde waren echter aanzienlijk lager dan tevoren voor de douarie was bestemd. Aanvullende gelden kwamen uit de kas van de tesorier (zie bijlage).

De tesoriersrekening over 1380-1382 geeft een indruk van de verbrokkelde wijze waarop het geld werd betaald. Betalingen voor de termijnen van 1380, 1381 en 1382 zijn over maar liefst dertig posten verspreid. Onder de uitgaven worden, naast contante betalingen aan diverse afgezanten van Johanna, onder meer ook betalingen aangetroffen van jaarrenten aan het klooster van Sint Clara te Brussel en aan de Karmelieten te Haarlem en van snoeken, zalm, paling en andere vissen die door Johanna op verschillende momenten te Geertruidenberg waren gekocht.³⁰

Tot aan 1386 heeft men op deze manier de douarie zonder al te grote problemen kunnen betalen. Er werd afgerekend op 5 april 1381 in Den Haag, op Pinksteravond en 21 december 1382 in Den Haag en op 8 december 1386 te Brussel; gezien de afgegeven kwitanties zijn de tekorten iedere keer weggewerkt.³¹ Vanaf de betaling van de termijn van 1385 gaat het mis. Er worden door de tesorier nog wel enkele betalingen aan Brabant gedaan, maar deze zijn ruim onvoldoende om aan de verplichtingen te voldoen. Of een Brabants-Hollandse bijeenkomst op 9 maart 1389 te Geertruidenberg ook, zoals in voorgaande jaren, tot een vereffening van de schulden heeft geleid moet daarom betwijfeld worden.³² De tesoriersrekeningen bevatten verschillende vermeldingen uit 1389 en 1390 van Brabantse boden die in Den Haag lang op geld moesten wachten.³³ In deze jaren blijkt ook een einde te zijn gekomen aan de regelmatige betalingen van de rentmeester van Noord-Holland aan de tesorier (zie bijlage). De reden daarvoor is niet bekend.

Kennelijk is er in 1391 opnieuw Brabants-Hollands overleg geweest, waarbij werd afgesproken dat Johanna een van haar schuldeisers, Paulus van Haastrecht, aan wie zij maar liefst 8000 oude Franse schilden moest betalen, naar Albrecht zou verwijzen. Deze betaalde een gering bedrag en beloofde in januari 1392 het restant (8000 Wilhelmus Hollandse schilden) vóór Pasen te betalen. Dat is kennelijk niet gebeurd, want op 17 augustus van dat jaar vond er te Den Haag een dagvaart plaats van de Hollandse steden om *enen brief onsen lieven heer te toghen die quam van der Vrou van Brabant van sulken gebréke als si had, so si screef, van hare dienaar*. Het doel van de bijeenkomst was *daer een antwaerd of te scriven bi goetduncken van onzen*

28 AGH, inv. nr. 1212, fol. 19rv; Van Mieris, *Charterboek* III, 326.

29 In 1379 of 1380 is er wel een wisseling van rentmeesters geweest in Noord-Holland: Dirk Foppenzoon legde het ambt neer, Floris Ghijsbertsz. volgde hem op. Mogelijk is toen de toewijzing van een groot deel van de inkomsten van het rentmeesterschap aan een aparte rentmeester van Johanna afgeschaft omdat het ambt van rentmeester van Noord-Holland anders niet aantrekkelijk genoeg was.

30 AGH, inv. nr. 1236, fol. 82v-83v. In 1382 werd een van de betalingen van vis door de rentmeester van Kennemerland aan de tesorier voorgeschoten (AGH, inv. nr. 1567, fol. 25v).

31 AGH, inv. nrs. 1520 (1383, 17-12), 1212, fol. 128rv (1386, 30-11) en 1241, fol. 106v (1386, 8-12).

32 AGH, inv. nr. 195, fol. 90v; Preyenier/Smit, *Dagvaarten*, nr. 475.

33 AGH, inv. nr. 1244, fol. 87v, 102r, 104r, 113r, 115v.

heer ende sinen raad.³⁴ Aan het eind van 1392 regelde Albrecht eindelijk de betaling aan Paulus van Haastrecht: hij zou in vier jaar tijd 6400 Hollandse schilden ontvangen van acht grafelijke ambtenaren in Holland en Zeeland. Enkele dagen later werden ook de resterende 1600 schilden gevonden: de stad Utrecht moest de 400 schilden die zij de graaf jaarlijks schuldig was eveneens gedurende vier jaar afdragen aan Paulus van Haastrecht.³⁵ Er zijn aanwijzingen dat de betalingen aan Paulus van Haastrecht niet altijd regelmatig zijn gedaan. In 1394, toen hij het ambt van tesorier van de Hollandse graaf bekleedde, boekte hij twee achterstallige termijnen van 400 schilden, die de rentmeester van Zeeland Beoostenschelde in 1393 en 1394 had moeten betalen, af bij de uitgaven in de tesoriersrekening.³⁶

Kort nadat de betalingsregeling voor Paulus van Haastrecht was getroffen werd door beide partijen de rekening opgemaakt.³⁷ Om de achterstanden te vereffenen werd op 4 oktober 1394 een overeenkomst gesloten waarbij de afspraken uit 1351 nog eens werden herhaald en Johanna opnieuw toestemming kreeg om, te beginnen met de termijn van 11 november 1393, het geld jaarlijks door haar eigen rentmeester in Noord-Holland en Kennemerland te laten innen. Verder beloofde Albrecht vóór Beloken Pasen 1395 een bedrag van 9084 oude schilden – het overeengekomen bedrag van de achterstand tot en met de termijn van 11 november 1393 – betalen uit de opbrengst van een bede die Zeeland had gegeven.³⁸ Het bleef echter bij beloften: op 16 en 17 juni 1395 riep Johanna haar steden te Brussel bijeen en verzocht hen, nadat zij had aangetoond dat Albrecht niet betaald had, aan de steden van Henegouwen te schrijven met het verzoek om bij Albrecht op betaling aan te dringen. Op 10 oktober 1395 zond Albrecht leden van zijn raad naar Middelburg om met de raad van Brabant te overdragen ... van sulken gelde als mijn vrouwe van Brabant uut Zeeland hebben sal. Enig resultaat van dat overleg is zichtbaar in de betaling door Claes Kervinc van Reimerswaal van 1000 nieuwe Gelderse guldens (omgerekend circa 477 oude schilden of 437 Hollandse schilden) uit de bede die door Zeeland Bewestenschelde in 1394 aan de graaf was toegestaan – de kwitantie hiervoor is gedateerd op 22 april 1396.³⁹

In november 1399 vond Johanna aanleiding opnieuw een brief te schrijven over de achterstanden in de betaling van haar douarie. De Hollandse steden gingen daarop voor overleg naar Den Haag, waar omstreeks 8 december ook drie raadsheren van Johanna waren. De uitkomst van dat overleg werd half december aan Johanna en aan de Brabantse steden gezonden; de inhoud is niet bekend.⁴⁰ Effect sorteerde dit overleg niet. In augustus 1400 kwa-

34 H. van Bavel, *Regeerboek van het archief van de abt van Berne 1134-1400* (Heeswijk 1984) nr. 456; AGH, inv. nr. 198, fol. 52v; Prevenier/Smit, *Dagvaarten*, nr. 510; A. Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1424)* I (Amsterdam 1913) 17.

35 AGH, inv. nr. 198, fol. 52v-53r (19 en 31 december 1392). Elke ambtenaar betaalde een bedrag variërend van 100 tot 300 schilden; uit de rentmeestersrekeningen van Kennemerland en van Woerden bijvoorbeeld blijken in 1393-1394 betalingen van 200 pond voor ieder. (AGH, inv. nr. 1571, fol. 16r; D.E.H. de Boer, D.J. Faber, H.P.H. Jansen (ed.), *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Brabantse periode serie II. De rekeningen van de rentmeesters der domeinen 1393-1396* (s-Gravenhage 1983) 148.

36 AGH, inv. nr. 1249, fol. 29v.

37 A. Verkooren, *Inventaire IIIe partie*, tome I (Bruxelles 1961) nr. 6825. De rekening werd gesloten op 2 oktober 1394 te Den Haag. Volgens Piffrard vond het overleg waarschijnlijk plaats te Binche in Henegouwen. Gezien de plaats van sluiting van de rekening en de plaats waar de oorkonde is uitgevaardigd, lijkt Den Haag meer voor de hand te liggen.

38 AGH, inv. nrs. 198, fol. 112r-113r en 1522; Van Mieris, *Charterboek III*, 618-619; Verkooren, *Inventaire IIIe partie*, tome I, nrs. 6826 en 6827.

39 A. Uytendaele, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)* (Bruxelles 1975) II, nr. 667; AGH, inv. nrs. 198, fol. 135r, en 1650.

40 Meerkamp van Embden, *Leiden I*, 95 en 122; Prevenier/Smit, *Dagvaarten*, nr. 584; AGH, inv. nr. 1234, fol. 55r.

men de steden weer bij de graaf, nu te Heemstede, om te overleggen over het bericht dat Albrechts zoon, Willem van Oostervant, had gezonden, en dat inhield dat Johanna had bedreigd haar tekort te verhalen op de onderdanen van de graaf. Albrecht loste het probleem ditmaal op door de rechtspraak in Zeeland op te dragen aan Willem van Oostervant, die daarvoor 5000 Franse kronen zou betalen aan Johanna (en nog eens 4400 kronen aan zijn vader voor de kosten van een Hollands garnizoen te Staveren).⁴¹

Het effect was echter van korte duur: in oktober 1401 pleegde Johanna vooroverleg met de steden Leuven en Brussel over een verzoek tot betaling van de douarie. Albrecht deed een beroep op zijn steden, die hem geld leenden, op zijn ambtenaren, die hem geld moesten lenen, en op de lombarden te Dordrecht of de muntmeester, om hem geld te lenen. De baljuw van Medemblik werd op 14 januari 1402 onthouden om te overleggen over een bedrag van 1200 Hollandse schilden – inkomsten uit een bedde – die op korte termijn zouden worden geleverd voor de betaling van de douarie.⁴²

Het jaar 1403 werd gekenmerkt door een frequent verkeer van boden vanuit Brabant naar Den Haag; het is waarschijnlijk dat veel, zo niet alle van hun hoodschappen betrekking hadden op de douarie. Eind november werd opnieuw een rekening van de tekorten op de douarie opgemaakt. Deze werd, samen met de eerdere rekening van 1394 op 2 december door Pierre van Halle, de secretaris van Johanna, aan Willem van Oostervant gezonden.⁴³

Daarop volgde in februari 1404 een aanmaning van Antoon van Bourgondië, die toen optrad als gouverneur van Brabant, aan adel en steden van Henegouwen. Albrecht en Willem van Oostervant lieten daarop aan Henegouwen en Brabant weten dat dit een Hollandse gelegenheid betrof. Albrecht vroeg vervolgens van zijn steden een bedrag 20.000 Hollandse schilden.⁴⁴ Deze waren kennelijk niet erg toeschierlijk: op een dagvaart van 26 mei 1404 klaagde de graaf over de douarie en *begeerde oick noch help want hijt up sijn siel nijet toebrenghen en mochte te betalen*; een maand later was het opnieuw de wens van de graaf dat *die steden him immer lienen mosten elx een somme gelts toter diuwar van Brabant ende des wort elxs van den steden een cedel gegeven hoe hooch dat sij geset waren*.⁴⁵ Een eerdere regeling waarbij Jan de bastaard van Blois 4000 Franse kronen zou trachten te verkrijgen in Valenciennes, met als onderpand de goederen van Albrechts tweede zoon Jan van Beieren in Henegouwen – die op zijn beurt weer schadeloos gesteld zou worden uit een bedde in Zeeland – is niet doorgegaan.⁴⁶ De druk uit Brabant hield echter aan. Op 23 augustus had een delegatie van de steden Bergen, Valenciennes, Maubeuge en Binche zich naar Den Haag begeven om daar met Albrecht en zijn zoons Willem van Oostervant en Jan van Beieren overleg te plegen over de brieven die de steden in augustus hadden ontvangen van Johanna's achterneef Antoon van Bourgondië, die toen optrad als gouverneur van Brabant. Welke dreigementen daarin stonden is niet bekend, maar ze waren klaarblijkelijk ernstig genoeg om Willem van Oostervant ertoe te bewegen op 29 november 1404 aan te kondigen dat hij van plan was tijdens een dagvaart te Bergen in Henegouwen een bedde te vragen voor de betaling van de Hollandse douarie.⁴⁷

41 Meerkamp van Embden, *Leiden* I, 102; Prevenier/Smit, *Dagvaarten*, nr. 599; AGH, inv. nr. 2191.

42 Uytendaele, *Gouvernement*, nr. 726; AGH, inv. nr. 1256, fol. 5r, 7v, 28v, 29r en 30r (Schoonhoven leende bijvoorbeeld 50 Gentse nobelen).

43 Verkooren, *Inventaire IIIe partie*, tome I, nr. 6825 en tome II, nrs. 7599, 7627, 7642, 7664, 7698 en 7726.

44 Piérard, *Douaries*, 90; Meerkamp van Embden, *Leiden* I, 163; Prevenier/Smit, *Dagvaarten*, nr. 658.

45 Meerkamp van Embden, *Leiden* I, 164; Prevenier/Smit, *Dagvaarten*, nr. 663 en 664.

46 De akte is in het register doorgestreepd. AGH 201, fol. 59r.

47 L. Devillers, 'La guerre de Hollande de 1401 à 1412', *Compte rendu des séances de la commission royale d'histoire* – 4e série, XII (1885), 197, en Devillers, *Monuments*, 90 noot 140.

Het overlijden van Albrecht in december 1404 betekende het voorlopige einde van de onderhandelingen, zeker nadat ook Johanna twee jaar later overleed.

De eindafrekening (1408-1413)

De laatste fase in de geschiedenis van de douarie van Johanna van Brabant brak aan in 1408. Op 7 juni van dat jaar zond Albrechts opvolger Willem VI een bode naar Parijs, met een brief aan Antoon van Brabant *roerende sulke harde brieue als die hertoge van Brabant an minen lieuen heer van Hollant ende an sinen steden gezent hadde van der vrouwen duwarie van Brabant*.⁴⁸ De inhoud van de briefwisseling is niet bekend, maar laat zich wel raden: een eis tot betaling van Brabantse zijde, een tegeneis en mogelijk een beroep op financiële onmacht van Hollandse zijde. Hoe het ook zij, al snel, op 5 september 1408, kwamen beide vorsten overeen hun geschil voor te leggen aan een scheidsrechter, namelijk de Bourgondische hertog Jan zonder Vrees – de broer van Antoon en de zwager van Willem VI. Beiden verbonden zich de uitspraak na te leven op straffe van een boete van 100.000 franken.⁴⁹

In de scheidsrechterlijke uitspraak is het eisenpakket van Antoon opgenomen. Hij wilde: 1) de 9084 oude schilden, die Albrecht in 1394 als schuld had erkend, 2) de achterstallige douarie over de daarop volgende 14 jaar – een bedrag van 88.227 oude schilden, 3) 6000 pond zwarten tournois, vanwege het feit dat Johanna haar land te Binche in Henegouwen niet zou hebben kunnen gebruiken, 4) 40.000 kronen schadevergoeding en 5) 217.843 kronen vanwege fouten die bij de betalingen waren gemaakt. Willem VI stelde daartegenover dat hij 32.000 kronen wilde hebben van Antoon omdat de huizen Vogelenzang en Albrechtsberg, vanwege slecht onderhoud door Johanna, tot ruïnes waren vervallen en nog een bedrag van 60.970 pond, 15 schelling en 3 denieren tournois voor herstelwerkzaamheden aan kastelen, huizen, molens en gebouwen die behoorden bij de douariegoederen Aymeries en Raymes en aan de bossen van Binche.

De eis van Antoon was niet helemaal terecht: er is bewijs van betalingen uit de periode na 1394 (zie bijlage).

De uiteindelijke uitspraak was in het voordeel van Willem VI: hij werd veroordeeld tot de betaling van 70.000 oude schilden – aanmerkelijk minder dan Antoon geëist had. Over de vraag in hoeverre de actieve rol die Willem VI, in samenspel met de Bourgondische hertog, op dat moment in de Europese politiek speelde, dit vonnis heeft beïnvloed, kan alleen maar gespeculeerd worden. De betaling van de 70.000 oude schilden moest in negen termijnen geschieden, met vastgestelde bedragen.⁵⁰ In afwijking van de traditie bij de betaling van deze douarie is er ook inderdaad regelmatig op tijd betaald; zij het dat de gelden opnieuw her en der vandaan gesprokkeld moesten worden en er tenminste één maal een bode *gesent was haestelic tot Sinte Geerdenberge mitten gelde den hertoge van Brabant mede te betalen*.⁵¹ Op 7 juni 1413 verleende Antoon van Brabant de laatste kwitantie voor een betaling ten behoeve van de douarie en was deze affaire, die ruim zeventig jaar regelmatig in de betrekkingen tussen Hol-

48 AGH, inv. nr. 1262, fol. 115v; Prevenier/Smit, *Dagvaarten*, nr. 728.

49 Verkooren, *Inventaire IIIe partie*, tome III (Bruselles 1976) nrs. 8479, 8566, 8567, 8571; Devillers, *Cartulaire*, nrs. 978-980.

50 Zie voor kwitanties van de betalingen: Wymans, *Inventaire*, blz. 274-284; Verkooren, *Inventaire IIIe partie*, tome III, nrs. 8674, 8844, 8845, 8886, 8889, 9012, 9036, 9092; Piérard, *Douaries*, 213-216 en Devillers, *Cartulaire*, nr. 980, 383-384.

51 AGH, inv. nr. 1263, fol. 50r-51r.

land en Brabant naar voren kwam, eindelijk afgedaan.

De douarie in breder perspectief

In hoeverre is de geschiedenis van de douarie van Johanna van Brabant nu bijzonder? Dat deze zo vele sporen heeft nagelaten in de Hollandse, Henegouwse en Brabantse archieven is uiteraard veroorzaakt door de lange periode waarover het geld moest worden uitbetaald (vanuit dat gezichtspunt mag Johanna met recht een dure weduwe worden genoemd). Verder is ook het feit dat het hier de douarie van een heersende landsvrouw betrof van invloed geweest: wat in wezen een particuliere aangelegenheid was, werd naar het niveau van bilaterale betrekkingen van twee middeleeuwse vorstendommen getild. Het bijzondere aan de douarie van Johanna is dat het hier ging om een zeer aanzienlijke som geld – praktisch de gehele opbrengst van een van de kerngebieden van het graafschap Holland. Een onvoorzien omstandigheid was dat er zo lang betaald moest worden. Het was onvermijdelijk dat de combinatie van deze twee factoren, gezien de algemene geldnood van middeleeuwse vorsten in de tweede helft van de 14e eeuw, wel tot problemen moest leiden.

De problemen die zich voordeden rond de douarie van Johanna zijn bij latere grafelijke weduwen niet meer voorgekomen. De reden daarvoor was niet de kortere levensduur van de gravinnen, maar een verandering in de aard van de douarie. De echtgenotes van Albrecht, Willem VI en Jan van Beieren werd niet meer één jaarlijkse som geld beloofd. In plaats daarvan werden hun (perifere) delen van het grafelijk domein toegewezen. Zo zou de eerste echtgenote van Albrecht, Margaretha van Brieg, in het geval van zijn overlijden kunnen beschikken over Heusden, de tol van Woudrichem, Teilingen, de heerlijkheden Voorhout, Lisse en Hillegom, en Wieringen (1366) en kreeg zijn tweede echtgenote, Margaretha van Kleef, naast gelden uit diverse bronnen, Teilingen en enkele van de in 1398 verworven Bloise goederen (stad en land van Schoonhoven, Noordwijk, Beverwijk en Wijk aan Zee, Spaarnwoude, Texel, Dreischor) (1400). Aan de weduwe van Willem VI, Margaretha van Bourgondië, werden Teilingen, Beverwijk en Noordwijk, Texel (1411), Wieringen (1413), Schoonhoven, Gorinchem en Leerdam (1416) toegekend. Jan van Beieren bestemde voor zijn weduwe Elisabeth van Görlitz Arkel, Leede, Hagestein, Schoonrewoerd, Haastrecht, Gorinchem en Leerdam (1420).⁵²

Ten tijde van het huwelijk van Willem IV en Johanna beschikte de graaf van Holland niet over dergelijke 'perifere' gebieden; Heusden kwam pas in 1358 bij het graafschap, Teilingen en Lisse c.a. vervielen in 1365 weer aan de graaf, de Bloise goederen in 1398 en de Arkelse bezittingen in 1412. Ook Voorne, dat vanaf het eind van de 14e eeuw herhaaldelijk werd gebruikt als apanage voor vorstelijke verwanten (bijvoorbeeld de tweede zoon van Albrecht Jan van Beieren), was pas in 1371 aan het grafelijk domein toegevoegd.

Voor de tegenwoordige onderzoeker biedt deze *case-study* wel de mogelijkheid te observeren hoe het gesteld was met het betalingsgedrag van middeleeuwse vorsten. Het beeld dat naar voren komt is dat van een vanzelfsprekendheid om de bepalingen van het contract na te komen. Het principe dat er betaald moest worden stond nooit ter discussie, noch de hoogte van het bedrag; slechts het (te trage) tempo van de betalingen was onderwerp van de onderhandelingsen. Vanuit deze optiek speelden de persoonlijke omstandigheden van de ontvan-

⁵² AGH, inv. nrs. 31, 40, 51-53, 97-98.

Afb. 2. Johanna, dochter van hertog Jan III en echtgenote van Wenceslas van Luxemburg. Pentekening in het *Memorieboek* van Antonio de Succa naar een voorbeeld uit het begin van de 15e eeuw. Koninklijke Bibliotheek, Brussel, Ms II 1862, fol. 74.

ger (tweede huwelijk, opvolging als landsvrouwe) uiteraard geen enkele rol.

De lange looptijd van de betalingen laat toe het effect waar te nemen van een verandering in de financiële organisatie van het graafschap Holland. In dit van oorsprong sterk gedecentraliseerde gebied, waarin de samenstellende onderdelen een zeer grote mate van zelfstandigheid genoten, valt tegen het eind van de 14e eeuw een centraliserende tendens te bespeuren. Daarbij is met name de opkomst van de tesorier, de centrale financiële ambtenaar van

de graaf, van grote betekenis geweest. Deze functie werd kort na het midden van de 14e eeuw gecreëerd, aanvankelijk voor het beheer van alle inkomsten in het graafschap. In de loop van de tijd wist de tesorier zijn macht steeds verder uit te bouwen, totdat hij rond 1390 in wezen aan het hoofd stond van alle rekenplichtige ambtenaren van de graaf, het bewind voerde over het grafelijk hof en een belangrijke rol speelde in de grafelijke raad.⁵³ Bij de betaling van de douarie wordt deze ontwikkeling zichtbaar doordat de rentmeester van Noord-Holland, in de eerste helft van de eeuw de belangrijkste financiële ambtenaar, geleidelijk naar de achtergrond verdwijnt. De betalingen worden overgenomen door de tesorier.

De wijze waarop de gelden werden gefourneerd is typerend voor de manier waarop vrijwel alle laat-middeleeuwse landsheren poogden de eindjes aan elkaar te knopen als de reguliere inkomsten tekort schoten. Ad hoc oplossingen en korte termijn politiek waren daarvoor kenmerkend. Bij tekorten werd gegrepen naar een breed scala van manieren om aan geld te komen: doorschuiven van schulden naar derden, leningen – zowel gedwongen van ambtenaren als min of meer vrijwillig van de steden –, anticiperen op te verwachten (belasting-)inkomsten, aanwenden van incidentele meevallers. Gijzeling werd gehanteerd als middel om betaling af te dwingen; met name als daardoor de belangen van de steden, die zich immers voor de betaling garant hadden gesteld – geschaad dreigden te worden was dat vrij effectief. In al deze punten is het verhaal van de douarie illustratief, maar niet opmerkelijk. Het betaalgedrag van de Hollandse vorsten week in niets af van de praktijken die in de 14e en vroege 15e eeuw algemeen gebruikelijk waren.

53 Th. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyerse huis* ('s-Gravenhage 1908) 115, 119, 137, 167-177.

Bijlage: Betalingen ten behoeve van de douarie

In de late middeleeuwen was een veelheid van gouden en zilveren munten in omloop. Zowel de hoeveelheid goud of zilver die een munt bevatte (de intrinsieke waarde) als de verhouding van een munt tot andere munten (de wisselkoers) veranderden vaak en snel. Daardoor ontstond de gewoonte om langlopende verplichtingen, zoals bijvoorbeeld een douarie, vast te leggen in een betrouwbare munt van goede kwaliteit, zoals het oude schild, die 4.532 gram fijn goud bevatte.³⁴ Voor de betaling in gangbare muntstukken werd dat bedrag dan, naar de geldende wisselkoersen, omgerekend. Voor dat omrekenen en voor de boekhouding maakte men vaak gebruik van een rekenmunt. Dit kon een bestaande munt zijn, maar ook louter een rekeneenheid. Men rekende met ponden, die onderverdeeld werden in 20 schellingen of 240 denieren.

Vanwege de vele schommelingen in de wisselkoersen en de onvolledigheid van de koerslijsten is het niet altijd mogelijk de in de tekst genoemde bedragen om te rekenen naar de schilden waarin de douarie is uitgedrukt.

1. Rechtstreekse betalingen uit het rentmeesterschap Noord-Holland (1347-1379).³⁵

N.B. De bedragen zijn naar beneden afgerond op hele ponden payment van 30 groten. Met ingang van de rekening over 1364-1366 zijn de bedragen van de afzonderlijke inkomsten in de rentmeestersrekeningen uitgedrukt in ponden van 40 groten; de totalen daarentegen in ponden van 30 groten. In de kolom douarie is het bedrag omgerekend in ponden van 30 groten; tussen haakjes staat het bedrag in ponden van 40 groten zoals het in de rekening voorkomt. De kolom totaal inkomsten bevat het bedrag in ponden van 30 groten.

Voor de jaren waarin alleen het bedrag van de douarie (in ponden van 40 groten) is vermeld zijn de rentmeestersrekeningen niet bewaard gebleven. De bedragen zijn ontleend aan AGH, inv. nr. 1212, fol. 19r.

Jaar	betaald aan douarie	totaal inkomsten rentmeester	percentage van de inkomsten
1347	3790	8.854	42,8
—			
1351-1352	4262	4.270	99,8
1352-1354	7944	14.664	54,1
1354-1355	3364	10.851	31
1355-1356	413	11.478	3,5
—			
1357-1358	86	9.228	0,9
1358-1359	3094	7.683	40,2
1359-1360	5922	8.717	67,9
1360-1361	6185	7.821	79
1361-1363	5327	7.972	66,8
1363-1364	5028	7.364	68,2
1364-1366	9846	(7385) 11.230	87,6
1366-1367	4758	(3569) 7.120	66,8
1369		(3359)	
1370		(3810)	
1371	5677	(4258) 10.360	54,7
1371-1372	5593	(4195) 6.262	89,3
1372-1373	5230	(3923) 12.043	43,4
—			
1374-1375	4940	(3705) 10.069	49
1375-1376	5396	(4047) 9.282	58,1
1376-1377	5746	(4310) 11.678	49,2
—			
1378		(4014)	
1378-1379	5442	(4082) 8.728	62,3
—			

2. Betalingen door de rentmeester van Noord Holland aan de tesorier van Holland en aan derden (1380-1392).⁵⁶

N.B. De bedragen zijn naar beneden afgerond op hele ponden payment van 30 groten.

Jaar	aan tesorier	aan derden	percentage van de inkomsten
1380-1381	192	310	3,9
1381-1382	2221	236	22,7
1382-1383	—	—	0
1383-1384	337	—	2
1384-1385	2966	—	18,1
1385-1386	1333	469	10,2
1386-1387	4001	—	30,2
1387-1388	1999	—	16
1388-1389	1333	229	15,2
—	—	—	—
1390-1391	—	—	0
1391-1392	—	549	5,6

Na 1392 zijn geen betalingen meer aangetroffen ten behoeve van de douarie.

3. Betalingen door de tesorier van Holland en gelden die hij daarvoor heeft ontvangen van de rentmeester van Noord-Holland (1380-1400).⁵⁷

N.B. De bedragen zijn uitgedrukt in ponden groten Vlaams.

Het bedrag van de douarie (7272 1/2 oude schilden) bedraagt omgerekend tussen de 1212 en 1484 ponden groten Vlaams (de koers van het oude schild bedroeg in deze jaren tussen de 40 en 49 Vlaamse groten).

Jaar	betaald aan douarie	percentage van een jaar douarie	ontvangsten uit Noord-Holland
1380-1382	—	0	121-03-04
1382-1383	1212-01-08	100	42-05-00
1383-1384	—	0	onleesbaar
1384-1385	920-07-04 1/2	75,9	383-06-08
1385-1386	769-02-06	63,4	392-03-04
1386-1387	1079-05-02	89,0	416-13-04
1387-1388	720-03-00	59,4	333-06-08
1388-1389	602-07-05	49,6	203-15-06
1389-1390	525-04-08	43,3	166-13-04
1390	347-15-00	28,6	0
1390-1391	864-19-09	71,2	55-08-05
1392-1394	226-00-05	18,6	—
1394	258-06-08	21,2	—
1394	458-07-00 2 eng.	37,7	—
1394-1395	—	0	—
1395-1396	152-16-03	12,5	—
1397-1398	5-00-00	0,4	—
1398-1399	—	0	—
1399-1400	21-05-00	1,7	—

Na 1392 zijn geen gelden meer ontvangen van de rentmeester van Noord-Holland. Na 1399 zijn geen betalingen meer aangetroffen ten behoeve van de douarie.

In het boek van Piérard zijn de ontvangsten gepubliceerd die in de jaren 1389-1406 in de Brabantse *recette generale* zijn vermeld onder het hoofd 'douarie uit Noord-Holland' (bijlage VIII). Daaruit blijken betalingen van:

100 mud haver in 1390,

199 franken en 32 groten Vlaams in 1392-1393 (0,5% van de inkomsten van de rekening),

600 pond groten Vlaams in 1399-1400,

3441 franken en 12 groten Vlaams (15,3 % van de inkomsten) in 1400-1401,

6685 franken, 4 schellingen en 2 denieren groten Vlaams (29% van de inkomsten van de *recette*) in 1401-1402.

De discrepantie tussen deze bedragen en de Hollandse betalingen worden veroorzaakt door de gewoonte rechtstreeks aan schuldeisers te betalen. De ontvangsten voor 1389 zijn niet in de *recette generale* geboekt.

54 Het oude gouden schild werd in de 14e en het begin van de 15e eeuw, toen de landsheren vaak overgingen tot devaluatie van hun munten, vaak gebruikt om het effect van deze devaluaties op de inkomsten te niet te doen (H. van der Wee, *The growth of the Antwerp money market and the European economy (fourteenth - sixteenth centuries)* (The Hague 1963) I, 108-109).

55 AGH, inv. nrs. 1438-1458.

56 AGH, inv. nrs. 1459-1469. Voor de verantwoording in de tresoriersrekeningen zie AGH, inv. nrs. 1237, fol. 11v; 1239, fol. 18r; 1241, fol. 11r; 1242, fol. 2r; 1243, fol. 21r en 1244, fol. 8r.

57 Zie noot 67. De gegevens van de betalingen zijn ontleend aan AGH, inv. nrs. 1237, fol. 82r; 1239, fol. 94rv; 1240 I, fol. 79rv; 1241, fol. 106r-108r; 1242, fol. 69r-70v; 1243, fol. 119r-122r; 1244, fol. 59r-60v; 1245 II, fol. 60rv; 1246, fol. 37rv; 1247, fol. 42r; 1248, fol. 18r; 1249, fol. 26r; 1251, fol. 42v; 1252, fol. 39r; 1254, fol. 55r.

De Munnick. Een buskruitmolen bij Purmerend (1668-1832)

Inleiding

De buskruitfabricage in de Nederlanden dateert uit het midden van de 16e eeuw, toen de kruitmakers konden profiteren van de schermutselingen tijdens de Tachtigjarige Oorlog. We moeten ons geen al te grote voorstelling maken van de bedrijfstak in deze eeuw: vaak waren 'het kleine eenmansbedrijfsjes, geschoeid op de smalle leest van het alchemisme'.¹ Mettertijd moesten de Hollandse kruitmakers het vak onder de knie hebben gekregen. In de 17e eeuw werd het Hollandse buskruit geliefd en beroemd en stonden er vele fabrieken aan de Amsterdamse Overtoom. Ook bij Purmerend heeft een buskruitmolen gestaan. Molen De Munnick was een laatkomer: pas tegen het eind van de 17e eeuw kwam hij in productie. In 1832 is de fabriek tegen de vlakte gegaan en sindsdien herinnert niets in het landschap aan deze bedrijvigheid. Niet alleen de slopers hebben hun werk grondig gedaan, ook in de officiële bronnen heeft het bedrijf weinig sporen nagelaten. Weliswaar werd De Munnick vermeld in het verpondingsregister en werden overdrachten door de schepenen verwerkt in het transportenboek. Maar aandacht kreeg de kruitmakerij pas, wanneer er ongelukken gebeurden.

In dit artikel wordt een poging gedaan de ontwikkeling van de Purmerendse fabriek te beschrijven en het belang daarvan binnen de totale buskruitproductie in het gewest Holland. Naast de archiefbronnen en de beschikbare literatuur over dit onderwerp is gebruik gemaakt van de kroniek van Albert Pietersz. Louwen. Wijnhandelaar Louwen, van 1779 tot 1788 ook lid van de vroedschap, schreef een vijfdelige kroniek over de geschiedenis van Purmerend. Door zijn beschrijving van twee explosies – waarvan één als ooggetuige – heeft hij de fabriek voor vergetelheid behoed. Zijn handgeschreven manuscript vormde de basis voor dit verslag van een merkwaardig bedrijf.

Het kruitbedrijf in de 17e en 18e eeuw

In de 16e eeuw stond de kruitfabricage in de Nederlanden nog in de kinderschoenen. Het maken van kruit vereiste een grondige kennis van de samenstelling van de vereiste ingrediënten salpeter, zwavel en houtskool. Behalve een gebrek aan kennis zal ook de geringe beschikbaarheid van de grondstoffen een rol gespeeld hebben in de onderontwikkelde staat van dit ambacht in deze periode. Het benodigde buskruit moest voor het grootste deel ingevoerd worden uit onder andere Engeland.

In de 17e eeuw kwam hierin verandering: de Hollanders werden exporteurs van buskruit. De bloei van deze bedrijvigheid kan voor een deel verklaard worden uit de oorlogsomstandigheden die de behoefte aan kruit deden verhogen. Een belangrijke rol zal ook gespeeld hebben de betere verkrijgbaarheid van salpeter. Via de V.O.C. werd deze grondstof als retourvracht meegenomen en op de stapelmarkt aangeboden. Tenslotte moeten de verbeteringen in productiemethoden genoemd worden die het Hollandse kruit zijn naam en faam bezorgden.

1 P.W. Klein, *De Trippen in de Gouden Eeuw* (Assen 1965) 187.

Oorspronkelijk werd het kruit met de hand gemaakt door vermenging van de fijn-gestampde stoffen, waardoor een vrij zwak meelpulver ontstond. In de 15e eeuw begon men watermolens te gebruiken om de grondstoffen fijn te stampen. Het proces van raffineren, malen en zeven werd door Hollandse kruitmakers vervolmaakt met het in gebruik nemen van zogenaamde koldermolens. In plaats van stampers waren deze molens uitgerust met twee vertikaal geplaatste stenen die over een liggende steen draaiden. Door de verbeterde techniek en de toepassing van het granuleren of korrelen werd de kracht van het buskruit vergroot; buskruit in korrelvorm stond garant voor een acute ontbranding in tegenstelling tot de oude mengsels.

Door al deze vernieuwingen was het karakter van de bedrijfstak inmiddels ingrijpend veranderd. Buskruitmolens waren uitgegroeid tot fabrieken met een grote kapitaalbehoefte: grote investeringen in molens, magazijnen en grondstoffen waren nodig. De 16e-eeuwse eenmansbedrijven hadden plaats gemaakt voor kapitaalintensieve fabrieken, georganiseerd in sociëteiten of compagnieën.

Op 30 juni 1668 kreeg Jacob Munnick van de Purmerendse vroedschap toestemming een kruitmolen te bouwen op een stuk eigen grond en op een veilige afstand van de stad.² Buiten de Amsterdammer poort, op een kwartier gaans van de stad, werd kruitmolen De Munnick geplaatst vlakbij de trekvaart naar Amsterdam. Een gunstig gelegen lokatie, namelijk aan goed vaarwater en ver buiten de bebouwde kom in verband met het ontplofingsgevaar.

De bedrijfsveiligheid liet in het begin veel te wensen over. Na ontploffingen aan de Amsterdamse Overtoom, waar verschillende kruitmolens binnen de stadswallen waren gevestigd, kwam het Amsterdamse stadsbestuur met maatregelen die de risico's moesten verkleinen. In een stadskeur van 1658 stond onder andere dat de voorraadschuren omgeven moesten zijn met een tien voet hoge dijk of borstwering. Kruitschippers mochten binnen de stad nergens aanleggen en zeker niet overnachten.³

Het is mogelijk dat deze strenge bepalingen ten aanzien van opslag en vervoer de drijfveer zijn geweest een nieuwe kruitmolen bij Purmerend op te richten. De enige voorwaarde die de vroedschap hier stelde, was een verbod op kruitopslag binnen de stad. In de keuze voor Purmerend zal ook zeker meegespeeld hebben, dat de vroedschap de compagnie onder leiding van Jacob Munnick twaalf jaar vrijstelling van accijnsbetaling voor materialen en brandstoffen beloofde.

Aandeelhouders van De Munnick

Een kruitmolen vergde een forse investering om welke reden De Munnick in partenrederij werd geëxploiteerd. De fabriek was in handen van een aantal welgestelde families en handelaren, overwegend van Amsterdamse origine. Onder de deeleigenaren komen we namen tegen als Johannes Braams, Hendrik Uylenbroek, Abraham van Limburg en Hendrik Blaupot. Om de risico's te spreiden waren de parten soms versnipperd tot 1/192 toe; ook was er veel onderlinge handel tussen de deelhebbers. Deze Amsterdamse handelaren traden niet alleen op als kapitaalverschaffers maar hadden via hun functies en contacten ook toegang tot de grondstoffenmarkt in het buitenland. Jacob Munnick kocht bijvoorbeeld zwavel via

2 Streekarchief Waterland (hierna SAW), Oud Archief Purmerend, inv.nr. 94, Resolutieboeken van de vroedschap, 30-6-1668.

3 M.G. Emeis, *Amsterdam in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1982) 26.

Afb. 1. Op deze stadplattegrond van David van Breen uit 1658 is De Munnick nog niet getekend. Enkele jaren later werd hij gebouwd op de banscheiding met Purmerend en aan de trekvaart naar Amsterdam.

een Amsterdamse tussenpersoon uit Italië.⁴ Een andere aandeelhouder Jan Frederik Berewout handelde in zwavel en was bovendien bewindhebber van de Westindische Compagnie.⁵ Ook de levering van buskruit vereiste internationale relaties: in 1681 moest Jacob Munnick via advocaten een openstaande rekening zien te innen uit Cadiz in Spanje.⁶

Naast deze Amsterdamse investeerders bezat ook de Purmerendse medicus-filosoof Bernardus Nieuwentijt 1/48 van de kruitmolen, maar hij was een uitzondering. Waarschijnlijk ging deze manier van geld beleggen voor Purmerendse regenten nog met veel onzekerheden gepaard en gaven zij de voorkeur aan staatsobligaties en land.⁷

Niettemin was de oprichter en eerste directeur een geboren Purmerender. Deze Jacob Munnick, tevens lid van de vroedschap, bezat vanaf de oprichting 1/16 van de molen, waarschijnlijk een investering van ruim f 4000,-. Na zijn dood ging het aandeel over op zijn oomzegger Hendrik Munnick, die in 1709 ook directeur werd als opvolger van de overleden Hendrik Uylenbroek.

Het Purmerendse aandeel in de kruitfabriek zou zo'n honderd jaar binnen dezelfde familie blijven. In 1755 had het aandeel nog een waarde van f 2500,-, wat blijkt uit de boedelinventaris van Niesje Wormer, de weduwe van Hendrik Munnick.⁸ Volgens een testamentaire beschikking kreeg Olfert Pet een kwart van de nalatenschap, waaronder het aandeel in De Munnick.⁹ In 1768 verkocht Andries de Flinis, in opdracht van zijn vrouw Anna Pet, het

4 SAW, Notarieel Archief Purmerend, inv.nr. 4248, 27-1-1677.

5 J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795 II* (Haarlem 1903) 776.

6 SAW, Notarieel Archief Purmerend, inv.nr. 4251, 24-3-1681.

7 Bernard Nieuwentijt was na zijn huwelijk met weduwe Eva Moens de stiefvader van Hendrik Munnick, directeur van de kruitmolen.

8 SAW, Notarieel Archief Purmerend, inv.nr. 4343, 7-5-1755.

9 SAW, Notarieel Archief Purmerend, inv.nr. 4298, 1-4-1740.

aandeel aan Jan Frederik Berewout. Deze betaalde er f4500,- en zes gouden ridders voor.¹⁰ Hiermee was het laatste Purmerendse part in de kruitmolen in vreemde handen overgegaan. Overigens moet hierbij aangetekend worden dat de Amsterdamse familie Berewout in de loop der tijd aardig in Purmerend was ingeburgerd. Jan Frederik Berewout trouwde met de Purmerendse Margaretha Huurman en werd in 1785 in de Hervormde Kerk op de Kaasmarkt begraven. Om de verbondenheid met Purmerend te onderstrepen, werden enige jaren later ook enkele familieleden vanuit Amsterdam in de grafkelder hier bijgezet.

Berewout was ook verantwoordelijk voor de naamsverandering van de vennootschap: eind 18e eeuw werd de fabriek aangeduid met de firmamaan Berewout en Compagnons. Uit onderzoek is gebleken dat vader Frederik Berewout behoorde tot de elite van Amsterdam. Hij was bewindhebber van de Westindische Compagnie, eigenaar van enkele plantages in Suriname, reder op de walvisvaart en bankier. Vanaf 1718 bouwde hij zijn belang in de Purmerendse kruitfabriek op, later overgenomen door zijn zoon Jan Frederik Berewout. Deze volgde zijn vader in meerdere functies op, hij was bovendien van 1743 tot 1785 opperboekhouder van de Amsterdamse Wisselbank.¹¹ Het belang in de kruitfabriek was in de loop der jaren uitgebreid tot 75/128.

Na het overlijden van deze grootaandeelhouder in 1785 werd het bezit versnipperd, hoewel de familie Berewout tot het eind aan het bedrijf verbonden bleef. Namen als Barend, Maarten en Johannes Kooy kwamen naar voren als nieuwe deeleigenaars: allen leden van een belangrijk Amsterdams ondernemersgeslacht. Ook werd in 1830 Abraham Bredius als vennoot genoemd, tevens deelhebber in kruitfabriek De Krijgsman in Muiden.¹²

Het kruitmaken

Een buskruitfabriek was een onderneming die veel ruimte nodig had. De gebouwen waarin de productie plaatsvond, mochten uit veiligheidsoverwegingen niet te dicht op elkaar staan. Naast de molenhuizen bevonden zich op het terrein van De Munnick nog enkele arbeidershuisjes en de woning van de directeur, enkele magazijnen voor opslag en raffinage, twee stallen voor veertig paarden, een timmerloods, smederij, wagenhuis en twee stoven: in totaal zo'n vijftientwintig gebouwen.

Het maken van buskruit met salpeter, zwavel en houtskool was een kunst op zichzelf en in de vroegste tijd een goed bewaard beroepsgeheim. Door de verschillende bewerkingen als raffineren, malen en korrelen werd de productie verbeterd en de kracht van het kruit vergroot.

In het molenhuis werd het kruit fijngemalen. De koldermolens werden voortbewogen door paarden. Tijdens dit malen konden steentjes vuur veroorzaken. Ook kon het gebeuren dat de staande stenen de ligger raakten en dan vuursloegen. Hierbij kwam het vaak voor dat een werkman zich verbrandde. Een dergelijk molenbrandje werd 'panslag' genoemd, omdat er dan altijd pannen van het molenhuis naar beneden kwamen.¹³

Voor de molens waren aan een hek houten bakken bevestigd, gesloten met een deksel, waarin het gemalen kruit lag opgeborgen. Behalve nieuw kruit kwam het ook voor dat bus-

10. SAW, Oud-Rechterlijk Archief Purmerend, inv.nr. 3752, Transporten en Hypotheken, 29-10-1768.

11. Elias, *De vroedschap van Amsterdam* II 775-778.

12. SAW, Nieuw Archief Purmerend, inv.nr. 1.714, Oude bedrijven.

13. G. de Bruin, *Buskruitmakers - Ervaringen en lotgevallen van een merkwaardig bedrijf in Holland* (Amsterdam 1956) 89.

Afb. 2. Gravure van de ontploffing van kruitmakerij Sollenburg aan de Overtoom in Amsterdam (1758).

kruit van andere fabrieken werd vermaakt. Na een explosie in 1701 liet de toenmalige directeur Uylenbroek een notariële akte opmaken, dat hierbij ook 5000 pond kruit van de Amsterdamse fabrikant Reynier van Cuyck in de lucht was gevlogen.¹⁴

In de menghal werd vervolgens 'de compositie afgewoogen en gemengd', waarna 'de compositie aan elkaar klevende door middel van eenige koepere koogels' werd gezeefd.¹⁵ Dit granuleren vond plaats in het korrelhuis, dat door een rand van iepen en abelen van het zwavelmagazijn was afgescheiden. Het korrelhuis had een lichte dakconstructie, waardoor bij explosie de luchtdruk in die richting werd geleid. Tijdens de laatste fase van het fabricageproces werd het natte gekorrelde kruit in de stoof gedroogd. Deze drooginrichting was een vierkant gebouw met zware stenen muren. Zij bestond uit twee vertrekken: het voorvertrek dat toegang gaf tot een grote ruimte, waarin de kachel stond en dat afgesloten kon worden met een dubbele deur. Het doffe, natte kruit werd in grenen bakken met behulp van haken aan de muren van de stoof gehangen. De kachel werd gedurende acht à tien volle dagen heet gestookt met turf. Dan was de vereiste hitte bereikt om het kruit te drogen.

Na de explosie van 1701 werd de productie weer hervat met één stoof. Omstreeks 1760 werd de capaciteit uitgebreid met een tweede stoof. In deze drooginrichting konden 132 bakken met 194 pond nat gekorrelde kruit worden verwerkt, in totaal zo'n 25.000 pond. Tijdens het drogen slonk een vijfde en bleef er ongeveer 20.000 pond over. In het voorvertrek werden de bakken leeggestort in een soort trog met drie trechters, waaronder drie kruitvaten waren geplaatst. De knechten werkten hier, in korte broek en het bovenlichaam bloot, zestien uur aan één stuk voor 24 stuivers. Het dagtarief was 16 stuivers voor twaalf uur werken. Met kruitwagens werden de grote kruittonnen naar de kruitoren gebracht. Dit magazijn was via een ophaalbrug te bereiken en stond op zo'n honderd meter afstand van het korrelhuis. Hier werd het kruit gewogen en in kleinere tonnen overgeschept. In tijden van weinig afzending kwam het voor dat er in totaal 150.000 pond stond opgesteld. De kruitoren was een goed beveiligd gebouw: van boven een vierkant loden dak met water en een dubbele zolder met een vloer van gemetselde stenen.

14 SAW, Notarieel Archief Purmerend, inv.nr. 4255, 9-7-1701.

15 Rijksarchief Noord-Holland (hierna RANH), inv.nr. 143, Collectie Albert Pietersz. Louwen XX 408.

Molen De Munnick is twee keer ontploft. Het eerste ongeluk vond plaats in 1701, waarover Albert Louwen verslag deed in zijn kroniek. In het verhaal, gebaseerd op mondelinge of schriftelijke overlevering, beschrijft Louwen de brand, veroorzaakt door een explosie in de stoof. Na de ontploffing was er een brandend stuk hout op de kruitoren terecht gekomen. Met gevaar voor eigen leven, maar gelokt door een premie wist een arme drommel het stuk hout van het dak af te gooien en daarmee de eigenaren en de stad voor groter onheil te behoeden. Er waren drie doden en één zwaar gewonde te betreuren. De molenpaarden mankeerden niets.¹⁶

Onmiddellijk na de ramp kwam de vroedschap met een keur tegen het roken van tabak op of bij de kruitmolen. Knechten mochten zelfs geen pijp of vuurslag bij zich dragen op de weg tussen de stad en de molen.¹⁷ De tweede explosie in 1776 eiste twee dodelijke slachtoffers, waarover we uit de eerste hand zijn ingelicht door het ooggetuigeverslag van Louwen. Hij betrad als één der eersten het terrein – de stadsbrandwacht had niet durven uitrukken. De ravage, zowel binnen als buiten de kruitfabriek, was enorm: overal in Purmerend waren ramen gesprongen en muren ontzet. Louwen verwoorde de ontzetting bij de bevolking als volgt:

Zijnde zaterdag des morgens even na half vier uren wanneer de meeste der burgeren van deese stad als in eene geruste slaep gedompeld laegen, zoo werd een ieder op het onverwagtste ontwaekt door een buyten gemeen sterk licht als van eene sterke weerligt waer op eene aller ijselijkste of verschrikkelijke slag op het moment agtervolgd werd, als het geluyd van eene zwaere donderslag dewelke met aenhoudend gekraek en gerommel vergezeld ging zoo dat de huizen in de aerde daer van beefde, het welk na verloop van omtrent 4 minuuten weder met een sterk licht en een swaere slag (zijnde het geluyd als of er eenige stukken zwaer kanon als met een klap of slag afgestookten werden) agtervolgd werd.

Op het geluyd van deze eerste zwaere slag was een ijder ontwaekt en sprongen ten bedde uyt door de Vreeze voortgedreven, gunde bijna niemant hem de tijt om haer aan te kleeden, maar liepen op bloote benen na de voordeur van haere huizen, om dezelve te openen.

Veel der burgeren die de vreeze het hart te meerder beklemd waeren, dit verschrikkelijk geluid buiten 'shuys en de dreuning en geweld binnen 'shuys aenmerkende en eene menigte hout en brandend doek, dewelke bij het oopenen van haer deur door haar in de lugt als een vuur en sulpher reegen en deeze stad beschouwd werd volkoomen denkbeeld dat de starren uyt het firmament op de aerde needer vielen en de ontslooppinge der waereld reets geschiede en dus deszelfs jongste dag daer was.¹⁸

Tijdens de inspectie van het terrein sprak Louwen met kruitbaas Jan Gons en kreeg diens lezing te horen van het gebeurde. Het vuur was ontstaan in de oude stoof: de ontploffing had brand veroorzaakt in een turfschuur, waarna het vuur was overgeslagen op het zwavelmagazijn en het korrelhuis. Van het korrelhuis waren het dak en de muren vernield. Het zwaveldepor kon door zes knechten worden geblust. De explosie in de stoof had een grote krater in de grond geslagen en bomen waren uit de grond gerukt. In slechts één molenhuis vatte het kruit vlam: de daar aanwezige kruitmaker werd uit het gebouw geslagen, maar

16 RANH, inv.nr. 143, Collectie Albert Pietersz. Louwen XVIII 229.

17 SAW, Oud Archief Purmerend, inv.nr. 84, Keurboeken, 26-7-1701.

18 RANH, inv.nr. 143, Collectie Albert Pietersz. Louwen XX 408-474.

16 Part in de kruitmolen van
 Maant de Munnick. Hapen
 even bruten vera Part in de
 kruitmolen van de kruitmolen
 met alle de overige kruitmolen
 getimmerd en standig. Aan
 den Quattchappen goedert
 geloeft. Caerite en Lijten en alle
 wat aan en by de woon. kruit
 molen is behorende begaet op
 vijf en twintig. Ronst. Geland. 2500 —

Afb. 3. In de boedelinventaris van Niesje Wormer uit 1755 heeft 1/16 part in de kruitmolen De Munnick een waarde van f2.550,-.

kwam met de schrik vrij. De 34 aanwezige paarden bleven ongedeerd, alleen moest de chirurgijn meester Lutzenberg in actie komen om tien werklieden op de molen ader te laten!

In de oude stoof en in het korrelhuis moet ongeveer 40.000 pond kruit zijn geëxplodeerd. In de nieuwe stoof lag een zelfde hoeveelheid, maar ondanks een verbrijzeld raam en naar binnen geslagen glasscherven ontstond er geen brand. De gelovige Louwen gaf 'God alleen-lig de eere' dat deze ramp de stad bespaard was gebleven.

Met baas Jans Gons had Louwen nog een discussie over de oorzaak van de explosie. Volgens de kruitbaas was het ongeluk te wijten aan onvoorzichtigheid van de knechten. Zij zouden de lege vaten van de kruiwagens kieperen, zodat er kleine steentjes of glasscherven in terecht konden komen. Deze konden vuurslag in de volle vaten veroorzaken. Anderen weten het ongeluk aan het negeren van de veiligheidsvoorschriften. Door oververhitting waren volgens meester-smid Jan van de Linden de ijzeren platen rond de kachel gebarsten. Letterlijk schreef Louwen:

Andere in deze stad zijde dat de plaeten in de kaggel geborsten waeren en dat Jan van de Linden die deze kruitmolen als mr. smit bediende, hebbende de voorgemelde het toezicht op dezelve de baas Gons gewaarschuwd zoude hebben dat hij daar in deze kaggel niet meerder behoorde te stookten, dat er gevaar van brand was en eerst vernieuwd diende te worden, dat deze baas, alzo zeer sterk bij nacht en dag op de molen gewerkt werd en in de oude en de nieuwe stoof het buskruyd te gelijk gedroogd werd, gezegd zoude hebben: Wij kunnen de oude stoof voor tegenwoordig niet missen, wij dienen hem noodzakelijk zoo lange als het kan geschieden te gebruyken.¹⁹

¹⁹ RANH, inv.nr. 143, Collectie Albert Pietersz. Louwen XX 408-474.

De totale schade bedroeg volgens de goed ingelichte Louwen f30.000,-. Hij vermeldde bovendien dat de heer Berewout de beide weduwen bezocht en hen zes ducaten gaf 'tot een present en haar verders getroost en gezegt dat hij in het vervolg aan haar gedanken zoude'.²⁰ In zijn kroniek wijdt Louwen tientallen bladzijden aan de reacties op de ramp. Als we hem mogen geloven, was de dreun van de explosie tot in Staveren te horen geweest. Kranten schonken er aandacht aan, zodat in de volgende dagen menigten dagjesmensen de ruïne – onder begeleiding en tegen vijf cent betaling – kwamen bezichtigen. Een gravure waarop de verwoeste fabriek was afgebeeld, zal ook uit soortgelijke commerciële motieven zijn gemaakt en uitgegeven (zie afb. 4).

De reactie van de vroedschap liet lang op zich wachten: een maand na de ramp vergaderde het stadsbestuur over eventuele maatregelen. Uit de notulen bleek dat het bestuur geen kans zag op te treden tegen de eigenaren van de kruitfabriek, omdat zij zich aan de vergunning hielden. Wel nam het de directie kwalijk dat die 'bij den aanleg van de kruitmolen waarschijnlijk eigenbelang te zeer voor de veiligheid van de stad is voortgetrokken en te onvoorsigtig begunstigt'.²¹ De enige maatregel die het de directie oplegde, bestond uit een borgsom voor kruitmakers die binnen de stad kwamen te wonen. De kruitmolen moest zich garant stellen, zodat bij ziekten of calamiteiten de armenkassen van de gemeente niet hoefden op te draaien voor de financiële gevolgen. Dat deze maatregel werd geëffectueerd bleek een jaar later, toen kruitmaker Lieuwen Andriesz. met vrouw en vijf kinderen om inwoning verzocht. Hij kreeg toestemming met dien verstande dat hij armoede de kruitmolen verplicht was het gezin te onderhouden.²²

De Munnick: van bloei tot ondergang

Na het overlijden van Jan Frederik Berewout werd duidelijk dat molen De Munnick z'n beste tijd had gehad. Het kruitbedrijf was altijd onderhevig geweest aan schommelingen in de markt die verband hielden met de politiek-militaire situatie. Aan afzetmogelijkheden was in de 17e eeuw geen gebrek: Europa kende in dit tijdvak slechts twee jaar van algemene vrede.²³ De Republiek was een grote mogendheid die in veel brandhaarden over de wereld haar aandeel leverde. De Staten van Holland, de Admiraliteiten, de V.O.C. en de W.I.C. waren grote klanten van de buskruitfabrieken.

In de 18e eeuw keerde het tij voor de kruitmakers, hoewel de goede reputatie van het Hollandse kruit nog een aantal bedrijven lang op de been hield. De overgebleven fabrieken sloten een samenwerkingsverband onder de naam 'Gezamenlijke Buskruitmakers van Holland en West-Friesland'. Leveranties aan de Staten van Holland van het benodigde 'buspulver, mitsgaders de verdroging en vermaking van het oude verdorve buspulver in seeven egale portien' werden toegewezen aan de volgende fabrikanten:

1. Johannes Strantwijk (Nieuwendam)
2. Frederik Berewout (Purmerend)
3. Lynslager en Van Cuyck (Muiden)
4. Dirk Steen en Comp. (Buiksloot)

²⁰ RANH, inv.nr. 143, Collectie Albert Pietersz. Louwen XX 408-474.

²¹ SAW, Oud Archief Purmerend, inv.nr. 94, 12-10-1776.

²² SAW, Oud Archief Purmerend, inv.nr. 94, 12-10-1776.

²³ Klein, *Trippen in de Gouden Eeuw*, 186.

Afb. 4. Gravure uitgegeven na de ramp in 1776 door de Amsterdamse drukker J. Smit. Herkomst: Alb. Pz. Louwen, *Kronijk van Purmerende* (deel 18).

5. Hendrik van Hoorn&Soonen (Ouderkerk aan de Amstel)

6. Cornelius Snellen (Rotterdam)

7. Wed. Abraham Crook&Soonen (Ouderkerk aan de Amstel).²⁴

Zo werd in 1772 een nieuw contract voor vijf jaren afgesloten, dat De Munnick jaarlijks f14.440,- opleverde.

Het was ook in de 17e eeuw wel voorgekomen dat fabrikanten zich verenigden om bestellingen van de overheid onder elkaar te verdelen en afspraken te maken over kruitprijzen en leveringsvoorwaarden. Deze samenwerking gold meestal voor de duur van de order, waarna het verband werd opgeheven. Nadeel van deze werkwijze was dat het kruit van verschillende molens niet gelijkslachtig was en de verschillende soorten niet door elkaar konden worden gebruikt. Voor de buskruitmakers was het een bezwaar dat de bestellingen van de overheid op deze manier versnipperd werden. Terecht werd opgemerkt: 'Te weinig om van te leven en te veel om van te sterven'.²⁵

In de 18e eeuw werden verbanden voor langere duur aangegaan, waarvoor de reeds genoemde organisatie van de 'Gezamenlijke Buskruytmakers' werd opgericht. Deze tendens tot concentratie zou zich in de 19e eeuw doorzetten. De al eerder genoemde Abraham Bredius had belangen in meerdere fabrieken. Hij was eigenaar van De Krijgsman in Muiden en had

²⁴ De Bruin, *Buskruytmaekers*, 43.

²⁵ De Bruin, *Buskruytmaekers*, 67.

een aandeel verworven in De Munnick. Deze laatste investering paste in zijn streven alle overgebleven fabrieken in Nederland te verenigen en te komen tot een gezamenlijke productie. In 1844 kwam het tot een eerste associatie die zes van de acht toen nog aanwezige molens in Nederland verenigde. In de oprichtingsakte van 'De Vereenigde Buskruitfabriekatie' stond als doel van de vereniging te lezen: 'Het voor gemeene rekening voortzetten van het fabricceeren van buskruit en de handel in buskruit, tot heden op elken molen voor bijzondere rekening van elks eigenaren verwerkt en gedreven'.²⁶ De Munnick maakte deze sanering in de kruitproductie niet meer mee: in de concurrentieslag had de compagnie van Berewout het loodje moeten leggen.

Tot 1795 gingen de zaken bij De Munnick voor de wind. Het is opvallend hoe snel Berewout de productie na de ontploffing in 1776 hervat. Een molenhuis werd onmiddellijk als korrelhuis ingericht en de bouw van een nieuwe stoof werd meteen ter hand genomen. Zoals baas Gons aan Louwen vertelde, waren er perioden dat er dag en nacht gewerkt moest worden.

Met de onder Franse leiding uitgevoerde fluwelen revolutie begon een economische neergang, die veel bedrijven in Purmerend de das omdeed. Niet alleen de buskruitfabriek, maar ook de zeepziederij en de bierbrouwerij leden onder de opgelegde in- en uitvoerbepalingen. Volgens een opgave van de laatste directeur Klippink was de fabriek vanaf 1795 'kwijnende' en stond zij van 1813 tot 1818 'genoegzaam stil'.²⁷ Volgens een enquête uit 1816 bleek er nog nauwelijks werk voor één molen en acht werklieden.

Het aantal arbeiders op De Munnick was aan schommelingen onderhevig al naar gelang de conjunctuur en de afzetmogelijkheden. Op basis van vergelijking – er zijn geen exacte cijfers uit de bronnen bekend – moeten in tijden van hoge productie zo'n twintig tot vijftientwintig mannen op de molen gewerkt hebben. Onder de directeur stond een baas of meesterknecht, die toezicht hield op de molenknechten, kruitmakers, stalknechten en sjouwers. Over één meesterknecht zijn we ingelicht, omdat hij belastingplichtig was in het kohier van de personele quotisatie. Cornelis Ket woonde in 1742 met zijn vrouw Stijntje Koelemeij op Neck en werd aangeslagen in de laagste klasse, wat een jaarlijks inkomen veronderstelt van f 600,-. Hiermee stond hij gelijk aan kleine zelfstandigen als bakkers, zadelmakers en herbergiers.²⁸

In vergelijking met andere kruitfabrieken had De Munnick een meer dan gemiddelde bedrijfsgrootte. Terwijl bijvoorbeeld De Krijgsman vier molenhuizen en achttientwintig paarden bezat, beschikte De Munnick over negen molens en waren tijdens het hoogseizoen veertig paarden nodig om de rosmolens draaiende te houden.²⁹

De Munnick wist zijn bestaan nog te rekken tot 1823, toen de laatste levering aan het Rijk werd genoteerd. Het doek viel definitief tijdens een aandeelhoudersvergadering op 15 juni 1830. In het Amsterdamse logement 'De Keyerskroon' was het merendeel van de participanten aanwezig om de ontbinding van de compagnie en de verkoop van de fabriek te regelen.³⁰ Directeur Pieter Klippink werd voorzitter van een commissie die deze laatste taak zou uitvoeren. Op 23 augustus van hetzelfde jaar werd op een veiling de Purmerendse handelaar

²⁶ De Bruin, *Buskruitmakers*, 68.

²⁷ SAW, Nieuw Archief Purmerend, inv.nr. 1.714, Oude bedrijven.

²⁸ SAW, Oud Archief Purmerend, inv.nr. 178, Kohier van de Personele Quotisatie, 1744.

²⁹ De Bruin, *Buskruitmakers*, 56; SAW, Notarieel Archief Purmerend, inv.nr. 4448, mei 1833; RANH, inv.nr. 143, Collectie Albert Pietersz. Louwen XX 408-474.

³⁰ SAW, Nieuw Archief Purmerend, inv.nr. 1.714, Oude bedrijven.

Frans Middelhoff eigenaar van twee stukken land voor een bedrag van f 1400,-. Het is niet duidelijk waarom deze beide stukken grasland uit het geheel werden gelicht. Uit notariële akten wordt duidelijk dat pas in 1832 de rest van de roerende en onroerende goederen in handen kwam van Arie van de Hulst en Cornelis Oldenburg. Niet bekend is wat deze hout-handelaar uit Hoorn en aannemer uit Bergen voor het bedrijf hebben betaald.

Hun bedoelingen bleken overduidelijk: vanaf april 1832 tot november 1833 werden op veertien veilingen onder leiding van notaris Eyken de negen kruitmolens plus een grote partij sloophout verkocht voor een totaalbedrag van zo'n f 5000,-.³¹ Ook de grond ging in de loop van 1834 van de hand, hoewel de indruk bestaat, dat voor de waarschijnlijk sterk vervuilde terreinen niet al te gretige kopers gevonden konden worden. Zo kwam er een einde aan de fabriek en aan het kruitmaken in Purmerend.

Slot

Buskruitfabrieken hadden een wisselend bestaan, afhankelijk als zij waren van de politiek-militaire situatie. Hun bloeitijd was in de 17e en 18e eeuw, toen de kruitmakers konden profiteren van de grote vraag naar oorlogsbenodigdheden. Grote klanten waren de Staten van Holland en de Admiraliteiten, terwijl de goede reputatie van het Hollandse kruit garant stond voor een grote export. Toen de rol van de Republiek als wereldmacht kleiner werd en aan het eind van de 18e eeuw kruittuitvoer verboden werd, kwamen veel kruitmolens in moeilijkheden. Vele bedrijven sneuvelden, enkele probeerden door samenwerking te overleven. Na de Franse tijd bleek de neergang structureel: door buitenlandse concurrentie liep de export terug, terwijl de rol van Nederland als grote mogendheid was uitgespeeld.

Molen De Munnick is de klap na de Franse tijd niet meer te boven gekomen. Over de oorzaken geven de schaarse bronnen geen uitsluitsel. De directie heeft geen bedrijfsoverzichten of beleidsnotities nagelaten die opheldering zouden kunnen verschaffen.

De acht overgebleven fabrieken ontkwamen niet aan noodzakelijke sanering. Via reorganisaties werden tenslotte nog zes molens buiten gebruik gesteld, waarna in 1848 de kruitproductie werd geconcentreerd in één bedrijf. De Krijgsman was de enige Hollandse fabriek die het stoomtijdperk haalde: in 1869 verving de stoommachine het eeuwenoude productieproces met rosmolens.³²

31 SAW, Notarieel Archief Purmerend, inv.nr. 4448, mei 1833.

32 De Bruin, *Buskruitmakers*, 70-73.

Afb. 1. Jacob Matham, *Gestrande potnis te Wijk aan Zee*, 19 december 1601, ets, Teylers Museum Haarlem.

Walvissen in Holland

'Op het strand gesmeten'. Vijf eeuwen potvisstrandingen aan de Nederlandse kust.

In Teylers Museum in Haarlem en daarna in het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen is een bijzonder aardige tentoonstelling te zien over de walvissen die tussen het eind van de 16e eeuw en 1990 op de Nederlandse – meestal Hollandse – kust zijn aangespoeld. De eerste precieze berichten over deze strandingen dateren uit de jaren twintig van de 16e eeuw. Opmerkelijk is dat vanaf het begin steeds dezelfde reacties te zien zijn: van heinde en verre trok men naar het strand om het ongewone verschijnsel te bekijken, de aangespoelde 'vis' werd als een teken van onheil gezien en tenslotte bracht de walvis geld op door hem tot traan te verwerken. In de 17e eeuw was de walvisvangst in het hoge noorden zo gewoon geworden dat de onheilboodschap verdween, alleen de sensatie en de opbrengsten bleven. (Juist door de geldswaarde zijn deze strandingen van walvissen goed gedocumenteerd in

de archieven van de domeinen van Holland terug te vinden).

Een belangrijk onderdeel van de tentoonstelling zijn natuurlijk afbeeldingen van de strandingen. Tekenaars en prentmakers legden als voorlopers van fotografen en televisiejournalisten de gebeurtenis vast. Hooggeplaatste personen, fraai uitgedoste burgers, gewoon volk, onderzoekers die opmetingen verrichten, rondlopende kinderen en honden, alle rangen en standen zijn hier net als op de schilderijen van ijsvermaak en kermissen door elkaar te zien. Daarom zijn deze afbeeldingen fraaie illustraties van het dagelijks leven in de Republiek – merkwaardig is dat in de 19e eeuw geen enkele walvis is aangespoeld – hoe ongewoon de aanleiding ook was. Interessant is dat de tekenaars afbeeldden wat zij meenden te zien; pas langzamerhand raakte men goed op de hoogte van de anatomie van de walvis en Hendrick Goltzius tekende in 1598 de borstvin nog als oor.

Bij de tentoonstelling hoort een boek – met dezelfde titel – met hoofdstukken over de strandingen in de 16e, 17e en 18e eeuw, voorafgegaan door

een artikel van twee biologen met een overzicht van de huidige kennis over het sociale gedrag van walvissen en de oorzaken van de strandingen. Het boek is uitvoerig gedocumenteerd met een overzicht van alle potvisstrandingen aan de Nederlandse en Belgische kust, noten bij de artikelen, een bibliografie en veel illustraties.

P.C.J.

Tentoonstelling: *Op het strand gesmeten*, Teylers Museum Haarlem, 8 februari-3 mei 1992; Zuiderzeemuseum Enkhuizen, 6 juni t/m 16 augustus 1992.

Boek: *Op het strand gesmeten. Vijf eeuwen potvisstrandingen aan de Nederlandse kust* (Zutphen 1992). Walburg Pers. Prijs f 27,50. Te koop in de boekhandel en in het museum.

Enige tijd voor de tentoonstelling verscheen in Duitsland nog een ander boek over walvisstrandingen dat ook op de tentoonstelling te koop is: K. Barthelmess en J. Münzing, *Monstrum Horrendum. Wale und Walstrandungen in der Druckgraphik des 16. Jahrhunderts und ihr motiekundlicher Einfluß*. 3 dln. in cassette. Dl. I *Aufsatzteil*, 55 p. Dl. II *Katalogteil*, 119 p. Dl. III *Referenzteil*, 220 p. Schriften des Deutschen Schiffahrtsmuseums, Bremerhaven, Band 29. Ernst Kabel Verlag, Hamburg 1991. Prijs: DM 98.

Dit is een inventaris en naslagwerk betreffende de iconografie van gestrande walvisachtigen, voornamelijk potvissen, in de 16e en 17e eeuw. Uitvoerige aandacht wordt besteed aan de volgende Zuid- en Noordhollandse strandingen: Ter Heijde bij Monster (ZH) in 1577, Zandvoort in 1594, Berkhey (voormalig kerkdorp tussen Katwijk en Scheveningen) in 1598 en Beverwijk in 1601; voorts Noordwijk in 1614 en 1629; Callants-oog in 1641. Het fraai bewerkte boekwerk (met ruim 70 afb., waarvan veertien in kleur) analyseert de ontwikkeling van de thematiek van het gestrande zeedier in de prentkunst: van angst-aanjagend monster tot natuurgetrouwe afbeelding.

W.M. Zappey

Boeken in het kort

Algemeen

P.Th.F.M. Boekholt, *Onderwijsgeschiedenis*. Zutphen, Walburgpers (Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis; 6), 1991, 63 blz.
In deze langzaam bekende serie cahiers, die per onderwerp richtlijnen geven voor lokaal en regionaal onderzoek, wordt in deel 6 het onderwijs behandeld. Er wordt een overzicht gegeven van de geschiedenis van het onderwijs vanaf de middeleeuwen, de voornaamste literatuur erover en de voornaamste bronnen worden behandeld. Terecht wordt met nadruk gewezen op het belang van de archieven van het schooltoezicht in de eerste helft van de 19e eeuw voor de kennis van de plaatselijke toestanden.

Onder redactie van B.C. Sliggers en drs. A.A. Wertheim, *Op het strand gesmeten. Vijf eeuwen potvisstrandingen aan de Nederlandse kust*. Teylers Museum, Zuiderzeemuseum en Walburg Pers, 1992, 120 blz.

Ook nu nog trekken strandingen van deze walvisachtigen grote belangstelling. Vroeger was dat niet anders en er zijn dan ook door de eeuwen heen vele afbeeldingen van gemaakt. Aanleiding voor deze rijk geïllustreerde publicatie was een tentoonstelling in Teylers Museum te Haarlem en het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen. Het bevat hoofdstukken over de biologie en het sociale leven van de potvis, de iconografie en geschiedenis van strandingen, achtereenvolgens in de 16e, 17e en 18e eeuw. Bovendien bevat het boek een chronologisch overzicht van potvisstrandingen aan de Belgische en Nederlandse kust vanaf 1255 tot heden.

Noord-Holland

G. Köhne, *Immanuël uit Noord-Holland. Wouter Sluis 1827-1891*. Hoorn, Historisch Genootschap 'Oud West-Friesland', Stolpboekreeks xvi, 1991, 120 blz.

Biografie van Wouter Sluis uit Beemster, pionier op het gebied van de waterhuishouding, de kaasbereiding en de veefokkerij. Het hoogtepunt van zijn werkzaamheden lag in de jaren van agrarische hoogconjunctuur, 1850-1880. Met de landbouwcrisis kwam ook zijn neergang. Tegen die achtergrond worden de werkzaamheden van deze vernieuwer geschetst.

J. Kok, *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland 1812-1914*. Hilversum, Uitgeverij Verloren, Hollandse Studien 27, 1991, 176 blz.

Dit proefschrift (Vrije Universiteit) toont aan dat het grote aantal onwettige geboorten in de 19e eeuw vooral economische oorzaken had. De mogelijkheden om te trouwen waren beperkt. Dat de aantallen op het eind van de eeuw daalden, kwam doordat de kansen van arme vrouwen op de huwelijksmarkt weer stegen. De welstand steeg en een breed 'moraliseringsoffensief' maakte het in materieel en moreel opzicht steeds moeilijker voor mensen de kuisheidswetten naast zich neer te leggen. Deze studie is onder andere gebaseerd op grondig demografisch onderzoek. Daarnaast geeft het veel inzicht in de heersende morele opvattingen in de 19e eeuw.

Jos Leenders, *Benaauwde verdraagzaamheid, hachelijk falen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw*. 's-Gravenhage, Stichting Hollandse Historische Reeks, deel 17, 1992, 452 blz.

In dit proefschrift (Universiteit van Amsterdam) wordt de Hoornse samenleving in de periode 1850-1862 grondig ontleed. Daarbij wordt vooral gekeken hoe deze gemeenschap was gesegmenteerd, zowel op sociaal als kerkelijk gebied, hoe er binnen de verschillende groepen werd gedacht, bijvoorbeeld over seksualiteit, en welke houding de verschillende standen en geloofsrichtingen tegenover elkaar aannamen. Deze studie maakt onderdeel uit van het onderzoeksproject naar verzuiling op plaatselijk niveau. Aanzetten tot de latere verzuiling zijn in de hier beschreven periode in Hoorn ruim aanwezig.

Cor Lücke, *Halfweg, Zwanenburg en Vijfhuizen van 1900 tot nu*. Hulst, Van Geyt Productions, 1990, 93 blz.

Dit boek bevat foto's van deze plaatsen, die ruim van commentaar zijn voorzien door plaatsgenoten. Daardoor bevat het veel gegevens over mensen die er in die periode leefden en ontwikkelden die zich er voordeden.

Cor Lücke, *Badhoevedorp-Sloten en omgeving van 1900 tot nu*. Hulst, Van Geyt Productions, 1991, 93 blz.

Soortgelijke publicatie over Badhoevedorp, Sloten, Osdorp, Nieuwe Meer en Rijk.

P.N. Helsloot, *Emancipatie in de Zaanstreek: twee eeuwen Zaanse Nutsdepartementen*. Zaandijk, Heijnis en Schipper, 1991, 124 blz.

De auteur beschrijft de geschiedenis van de Zaanse Nutsdepartementen sinds 1789 tegen de achtergrond van nationale ontwikkelingen op sociaal, politiek en cultureel terrein. Behandeld worden onder andere de vele activiteiten die door 't Nut in de Zaanstreek werden ondernomen, zoals de oprichting van bibliotheken, scholen en spaarbanken. Daarbij komt ook duidelijk tot uiting hoe 't Nut vanaf 1870 vooral sociaal actief was, maar zich vanaf 1918 ontwikkelde tot een voornamelijk culturele instelling.

Zuid-Holland

Blussen met zout en zoet, uit de 100-jarige geschiedenis van de Katwijkse Brandweer. Katwijk, Brandweer, 1991.

Naar aanleiding van het eeuwfeest van de brandweer is een bundel samengesteld met grepen uit de historie.

T.E.A. Bosman e.a. (red.), *Leven met het verleden; gedenkboek honderd jaar 'Oud Dordrecht'*. 160 blz. met ill. Verkoopprijs f29,50. Bij voorintekening f25,- te bestellen door overmaking van dit bedrag op bankrek. 50.86.06.136 t.n.v. Gedenkboek Vereniging Oud Dordrecht o.v.v. 'Gedenkboek'.

Dit boek zal op 13 juni 1992 verschijnen. Inhoud van het werk bestaat o.m. uit artikelen over het culturele leven in Dordrecht in de 19e eeuw, monumentenzorg, Simon van Gijn en de Vereniging Oud Dordrecht.

J. Bouman, *Dordrecht, vroeger en nu*. Verkoopprijs f29,95.

Aan de hand van foto's daterend van 1910-1930 en recente foto's worden de veranderingen in het stadsbeeld van Dordrecht getoond.

J. Broer, *Dordrecht en zijn veerdiensten*. 164 blz. met foto's. Verkoopprijs f23,-

Auteur, zelf werkzaam bij het veer sedert 1935, zette de geschiedenis van de veerdiensten van Dordrecht op papier, deels puttend uit eigen ervaring.

M. Bultink en A. de Graaff, *Een tocht langs de Hillegommerbeek*. Hillegom, Stichting Vrienden van Oud Hillegom, z.j. (1991), 16 blz.

C.A.J. Dassing, *Cartularium van Jan Ruychrock*. Haarlem, Stichting Ruychrockgeschiedenis, 1991, 119 blz. Te bestellen door overmaking van f32,50 (incl. verzendkosten) op giro 3759379 van de stichting.

Ruychrock had in de 15e eeuw uitgebreide bezittingen in Zeeland en Zuid-Holland, waar hij o.m. vanaf 1448 het huis 'Te Werve bij Rijswijk' bezat. Het cartularium beslaat de periode 1431-1445.

M. van Doorn en J. Mennema, *De Haagse Beek; een (natuur)historische verkenning*. Den Haag, Sea Press, 1992. Met ill. in zwart/wit en kleur.

Deze uitgave verscheen ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Haags Historisch Museum. Aan de hand van een grote hoeveelheid literatuur en archiefmateriaal, maar ook van onderzoek van de stadsecoloog wordt zowel gepoogd de geschiedenis van de Haagse Beek in kaart te brengen, als een antwoord te geven op de vraag waar deze ontspringt en of de benaming 'beek' terecht is toegekend.

J.F. Dröge, *Waar wezen in de gevel staan; de bouwgeschiedenis van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis aan de Hooglandsekerkgracht te Leiden*. 64 blz. met foto's. Verkrijgbaar bij het Gemeentearchief Leiden voor f25,-

In deze publikatie wordt de geschiedenis van dit weeshuis, die de periode 1450-1961 beslaat, beschreven.

N. Hooymans e.a., *Vrederechters in het Departement van de Monden van de Maas 1811-1813*. Rotterdam, Juridisch Instituut, Erasmus Universiteit, 1989. Als voortvloeiend van een onderzoek door studenten aan de Erasmus Universiteit in het deelproject Vrederechter, werd op basis van hun scripties een overzicht samengesteld door een groep van 8 studenten onder redactie van C. ten Raa, H.J. van Dapperen en E. von Boné. Het werk is het derde dat in het kader van dit project verscheen in de serie Mededelingen van het Juridisch Instituut van de EUR; het eerste was *Conciliatie en Justitie* en het tweede *Vrederecht in Den Haag*.

P.C.J. van der Krogt, *Inhoud Ons Voorgeslacht; maandblad 1-45 (1946-1990), jaarboeken 1-5 (1954-1969)*. Rotterdam, Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie, 1991, 134 blz.

In 1975 verscheen een systematische ingang op alle toen verschenen artikelen in het genealogisch

tijdschrift *Ons Voorgeslacht*. Sedertdien is er al weer zoveel gepubliceerd, met name leenkamerrepertoria en bronpublicaties, dat het nu verschenen repertorium een welkome aanvulling is. De auteur onderkent 6 categorieën: parenteelstaten en kwartierstaten, genealogische artikelen, vragen en antwoorden, bronnenpublicaties, leenkamerrepertoria en 'varia'. Van de artikelen is de volledige titel en de naam van de auteur vermeld, gevolgd door jaartal en bladzijden.

Recensies

Amsterdam

Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1575-1700* (Hilversum 1990). Eerder verschenen als proefschrift (VU Amsterdam 1990). isbn 90-6550-320-X. Prijs f45,-.

Op 20 september 1590 bespraken de predikanten en ouderlingen van de Amsterdamse gereformeerde kerk de problemen rond Claes Jansz., grafmaker van de Oude Kerk. De man, hij was getrouwd, had het bed gedeeld met een andere getrouwde vrouw. Een ouderling en een predikant hadden hem inmiddels daarover aan de tand gevoeld. Zijn vrouw had toen ook het nodige aan klachten op tafel gelegd. Zij werd sinds het gebeurde op straat nageroepen en Claes Jansz. was aan het drinken geslagen.

De grafmaker van de Oude Kerk is een van de vele gereformeerde Amsterdammers die een plaatsje hebben gekregen in het boek van Herman Roodenburg. Zij kwamen in aanraking met de kerkelijke tucht vanwege hun leerstellige opvattingen of levenswandel. Dit kon op verschillende manieren vorm krijgen. Ze ontvingen een vermaning, moesten ten overstaan van de kerkeraad (predikanten en ouderlingen) hun schuld belijden, of werden onder censuur gesteld. Deze laatste maatregel had verstrekkende consequenties. Het kerklid werd door een predikant aan de gemeente 'voorgesteld' en van deelname aan het avondmaal uitgesloten. Dit moment van het kerkelijk leven moest immers plaatsvinden temidden van een zuivere geloofsgemeenschap. Niet iedere voorstelling aan de gemeente was echter even streng. Werd de eerste (en lichtste) 'trap' van de censuur in werking gesteld, dan vernam de gemeente wel de aard van de zonde, maar niet de

naam van de zondaar. Bij toepassing van de tweede trap werden zonde en zondaar bekend gemaakt. In het ergste geval, de derde trap, deed de predikant de gemeente het voornemen van de kerkeraad mee om de zondaar af te snijden, in de ban te doen. Kwam de zondaar echter tot inkeer en berouw, dan stond bijna altijd deelname aan het avondmaal weer open.

Roodenburg heeft de chronologische grenzen van zijn onderzoek, 1578 en 1700, op goed verdeelbare gronden gekozen. In 1578 ging Amsterdam over naar de zijde van de opstandelingen tegen het Spaans-katholieke gezag. Toen werd de gereformeerde kerk ook hier de door de overheid gesteunde publieke kerk en kon de kerkeraad haar werkzaamheden beginnen. Rond 1700 blijkt het middel van de kerkelijke censuur heel wat minder vaak en heel wat minder streng gehanteerd te worden. Ook ligt het accent op andere 'overtredingen' en overtreders.

De gereformeerde kerk had in de eerste decennia van haar bestaan te maken met de opvang van een grote stroom immigranten en geduchte concurrentie van eerst de doopsgezinden en later de rooms-katholieken. Dit had enerzijds tot gevolg dat bijvoorbeeld bigamie nogal eens voorkwam: men bleek in de streek van herkomst al getrouwd te zijn geweest. Anderzijds was de gereformeerde kerk er veel aan gelegen om op leerstellig gebied duidelijke grenzen te trekken met de andere confessies en op het morele vlak een niet minder zuivere kerk naar buiten toe te presenteren. Onder druk van de overheid had ze, als publieke kerk, in de eerste jaren van haar bestaan de nodige sessies moeten doen. Voor het dopen van kinderen kon een ieder bijvoorbeeld bij de gereformeerde kerk terecht. Zo was toch iets gerealiseerd van de brede volkskerk die de overheid voor ogen had. Avondmaal en kerkelijke tucht hadden de gereformeerde kerkeraden echter niet prijs willen geven. Juist zo konden leer en leven van de kerkleden gestuurd worden en hoefde de gereformeerde kerk als 'gemeenschap van heiligen' niet onder te doen voor de andere confessies.

Hoe zwaar de zuiverheid van de geloofsgemeenschap en het oordeel van de 'buitenwereld' woog, blijkt uit een tweetal voorbeelden. Als een kerkelijk lid alleen al bij een rechtszaak betrokken was, werd hij - overigens zonder toepassing van de trappen van censuur - van het avondmaal afgehouden. Had een zaak een grote ruchtbaarheid gekregen, dan koos de kerkeraad zonder meer voor toepassing van de kerkelijke censuur. Roo-

denburg zet op blz. 132 twee gevallen van overspel naast elkaar. In het ene geval kwam het kerkelijk lid er met een vermaning vanaf, want niemand wist er verder van. In het andere geval werd de tweede trap van de censuur in werking gesteld. Overspel was een ernstige overtreding, vooral als veel mensen het levende bewijs er van hadden gezien. De gereformeerde kerk vertegenwoordigde in de multiconfessionele Republiek maar een van de vele godsdienstige overtuigingen en was aanvankelijk ook niet groot. Ze kon het zich niet permitteren dat haar leden 'opentlijke ergernisse' gaven.

Neemt men de kerkeradsnotulen van na 1650 in ogenschouw, dan blijkt de aandacht van de kerkelijke tucht zich verschoven te hebben naar zaken die met het huwelijk samenhangen: voorechtelijke seksualiteit, overspel, en (na 1680 vooral) verboden huwelijksgraden en echtscheiding. De leer raakte op de achtergrond nu de gereformeerde kerk een gevestigde kerk was geworden en een groot deel van de bevolking tot haar leden kon rekenen. Ook werden de tweede en vooral de derde trap van de censuur nog maar weinig toegepast. Het aantal gevallen van kerkelijke censuur nam na 1680 sterk af en na 1700 lijkt het daarbij in toenemende mate om bedelden van de diaconie te gaan.

De kerkeraad kwam met heel wat 'dagelijkse' zaken in aanraking: confessioneel gemengde huwelijken met alle nare gevolgen vanden, huwelijksbeloften, toverij en waarzeggerij, dronkenschap, twist en beledigingen, faillissementen en bankroeten. Roodenburg plaatst dit alles in een wijder, niet-kerkelijk perspectief. Eenheid, bemiddeling en verzoening zijn in dit verband de centrale begrippen. Enerzijds beschrijft hij de gereformeerde avondmaalsgemeenschap als een voortzetting van de 16e-eeuwse manifestaties van burgerlijk-kerkelijke eenheid, zoals de drie Amsterdamse sacramentsprocessies. Anderzijds plaatst hij het optreden van de gereformeerde kerkeraad naast dat van andere officiële instanties die in de 17e eeuw zo'n belangrijke taak hadden in het oplossen van conflicten, beledigingen en allerlei kleine zaken. Buurtmeesters, 'goede mannen', de Amsterdamse Bank van Injurien en Calumniën en de kerkeraad: het waren allemaal bemiddelende organen die de tussenkomst van de officiële rechtbank overbodig maakten. De kerkeraad bestond dan ook niet uit 'rechte Iezgrimmén', die het kerkelijk lid het leven zuur maakten. Men trad terughoudend en voorzichtig

op. Met anonieme beschuldigingen werd bijvoorbeeld geen genoegen genomen en in geval van doodslag of faillissement moesten eerst de slachtoffers verzoend zijn alvorens de dader weer aan het avondmaal mocht verschijnen.

Roodenburg opent nog een ander perspectief, dat van het disciplineringsproces dat vanaf het einde van de 16e eeuw inzette. De samenleving werd er minder ruw door, maar tegelijkertijd deed het elite- en volkscultuur uit elkaar groeien. Dit proces zou, met de sterkere positie van de gereformeerde kerk, de drastische afname van het aantal tuchtgevallen verklaren. Interessant zijn, tenslotte, de verschillen die Roodenburg constateert met de uitoefening van de kerkelijke tucht in andere protestantse gebieden: minder veelvuldig en zwaar en minder 'gecriminaliseerd'. De kerkelijke censuur had in de Republiek kennelijk toch vooral een exemplarisch karakter en was zeker geen verlengde van de overheidsarm.

Onder censuur is een lezenswaardig en bruikbaar boek. Het is goed verzorgd. Men treft slechts een enkele storende zelfout of lacune aan (het schilderij op de voorkaft bijvoorbeeld wordt nergens toegelicht). Er zit een index op persoonsnamen bij, een samenvatting in het Engels en een uitgebreide literatuurlijst. Wel maken de uitweidingen over disciplineringsproces, volks- en elitecultuur, de *Sakralgemeenschap* van de 16e eeuw en de vormen van officiële rechtspraak het boek wat lang. Als kader en breder perspectief is dit alles uiterst interessant, maar een zo uitgebreide uiteenzetting doet toch minstens de verwachting rijzen dat de Amsterdamse kerkeradsnotulen de bestaande theorieën belangrijk nuanceren. Dat gebeurt echter niet.

R.C. Boot

Haarlem

T. Van Buuren, *Macht en onderhorigheid binnen de Ridderlijke Orde van Sint Jan. De commandeursportretten uit het Sint Jansklooster te Haarlem*. Schuyt & Co, Haarlem 1991; 126 blz. geill.; isbn 90-6097-293-7; prijs f 59,50.

Hendrik van Swol, commandeur van het Haarlemse Sint Jansklooster tussen 1542 en 1571, moet een kunstminnend man zijn geweest. Tijdens zijn bewind werden regelmatig kunstvoorwerpen door het klooster aangekocht en werden enkele

opdrachten aan kunstenaars verleend. Zo gaf hij omstreeks 1562 aan een ons onbekende schilder opdracht om op twee langwerpige panelen een portrettenserie te maken van de eerste achttien oversten (commandeurs) van het klooster. Later, tussen 1580 en 1625, is deze portrettenreeks in étappes nog aangevuld met een nieuwe serie van vijf commandeursportretten. Tegenwoordig bevinden deze 23 portretten zich in het Haarlemse Frans Halsmuseum. Ieder portret in deze reeks is voorzien van een tekst met de naam van de afgebeelde en het jaartal van aanstelling als commandeur. Deze in tal van opzichten primitief aanvoerende portretten staan centraal in een leesbare studie van de kunsthistorica Trius van Bueren, niet omdat ze zo mooi zijn maar omdat ze, zoals Van Bueren zelf in haar inleiding schrijft, behoren tot 'die schilderijen die, als je er goed naar kijkt, allerlei vragen oproepen en het vermoeden wekken dat er een uitgebreid verhaal achter zit'.

Door een voorbeeldige combinatie van traditioneel archiefonderzoek, zorgvuldig kijken en technisch onderzoek is Van Bueren er inderdaad in geslaagd het boeiende verhaal achter deze commandeursportretten te reconstrueren. Zo bracht technisch onderzoek, waarbij gebruik werd gemaakt van infraroodreflectografie en röntgenfoto's, aan het licht dat de eerste reeks van achttien portretten na voltooiing ingrijpend is herzien. Na 1580 meende één van de opvolgers van Van Swol dat men een zekere Hugo van Zeeland, die in 1353 commandeur zou zijn geworden, was vergeten. Om deze ommissie te herstellen werd besloten het portret van Van Zeeland alsnog op de juiste plaats in te voegen, met als gevolg dat de portretten van alle commandeurs na hem een plaatsje moesten opschuiven. Een al te groot probleem was dat overigens niet, want vrijwel alle geportretteerde koppen waren volkomen verzonnen. De schilder hoefde dus alleen maar de onderschriften over te schilderen. Ingewikkelder lag het echter met de laatste drie geportretteerde commandeurs in de reeks. Hun beeltenissen waren namelijk op bestaande portretten gebaseerd. In deze gevallen moesten dus niet alleen de onderschriften maar ook de koppen zelf naar rechts worden verplaatst. De rest werd echter gehandhaafd, zodat zij de handen en kleding van hun opvolger kregen. Een logisch gevolg van deze procedure was dat de opdrachtgever Hendrik van Swol, de laatste in de oorspronkelijke reeks, geheel verdween. Zijn portret zou pas later in de nieuwe, tweede serie terugkeren. Ironisch genoeg

was deze hele ingreep onnodig: alles wijst er op dat Hugo van Zeeland al als Hugo van Koedekerke was geportretteerd in de oorspronkelijke reeks.

Van Bueren gaat niet alleen in op het curieuze ontstaan van de portrettenreeks, maar probeert deze ook in een historische context te plaatsen. Kunst diende in de 16e eeuw nu eenmaal, zoals zij terecht opmerkt, niet alleen als bron van esthetisch genot. Zo hebben deze Haarlemse commandeursportretten een overduidelijke *memoria*-functie, of zoals Van Bueren het zelf bondig samenvat: 'Deze portrettenreeks is een verbeelding van de verbondenheid van de overleden commandeurs met de functionaris van dat moment'. Het is echter opvallend dat zij vergeleken met andere soortgelijke portrettenreeksen, zoals de door Jan van Scorel vervaardigde Jeruzalemvvaarders of de Landcommandeurs van de Duitse Orde, een nogal wereldse indruk maken. Van Bueren brengt dit opvallende aspect overtuigend in verband met de bijzondere positie van het Haarlemse Sint Jansklooster, dat er in de tweede helft van de 16e eeuw alles aan gelegen was zich zo onafhankelijk mogelijk van zijn oorspronkelijke meerdere, de balij van Utrecht, te presenteren. De geportretteerde commandeurs worden dan ook vooral getoond in hun rol als beheerders van de kloostergoederen. De reeks diende in eerste instantie als legitimatie van het verzet tegen de aanspraken die na 1562 vanuit Utrecht op de bezittingen van het Jansklooster werden gemaakt.

Juist door kunsthistorisch onderzoek te combineren met een meer traditioneel historische benadering heeft Trius van Bueren een stimulerende studie geschreven die het verdient ook door niet-kunsthistorici te worden gelezen.

Paul Knevel

Verkrijgbaar via Holland

In maart verscheen Hollandse Studiën nr. 28: Frans Groot, *Roomsen, rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930*.

De typische metafoor 'verzuiling' verwijst naar de verdeeldheid én verbondenheid tussen verschillende bevolkingsgroepen in ons land. De gescheiden levende zuilen droegen gezamenlijk het 'dak' van de staat. Tussen circa 1920 en 1960 was de Nederlandse samenleving in hoge mate verzuild. Scholen, politieke partijen, gezelligheidsverenigingen en belangenorganisaties waren onderverdeeld naar levensbeschouwelijke richting. In de privésfeer was de scheiding der geesten eveneens merkbaar, bijvoorbeeld aan de vriendschaps- en huwelijksrelaties.

Vanuit een lokaal perspectief gaat de auteur op zoek naar de wording van dit verzuilde patroon. Tot nu toe is er weinig onderzoek gedaan naar het ontstaan van kerkelijke verscheidenheid en verzuiling in plattelandsgemeenten. Lokaal onderzoek biedt daarbij de mogelijkheid om de rol van brede lagen van de bevolking in het verzuilingsproces te belichten. De verklaring van het succes van de Nederlandse verzuiling moet volgens de auteur niet gezocht worden in het optreden van elites, die in de geschiedschrijving veelal een centrale plaats krijgen toebedeeld, maar in de betrokkenheid van de 'gewone' gelovigen en ongelovigen. Waarom lieten zij zich inpassen in levensbeschouwelijk gekleurde organisaties en subculturen? Hun optreden kan niet beschreven worden in termen van serviliteit en kuddementaliteit. In veel gevallen negeerden ze de directieven van hun superieuren en soms overtroffen zij hen in geloofsijver. Vooral in de kerkelijke sfeer en bij de strijd om het christelijk gehalte van het lager onderwijs raakten de gemoederen gemakkelijk verhit. Via een reconstructie van de agrarische geloofscultuur, van vormen van identificatie met de kerk als ook van bepaalde aantrekkelijke kanten van het verzuilde bestel krijgen we zicht op de betekenis van het levensbeschouwelijk isolement voor de betrokkenen. De ontwikkelingen in Naaldwijk worden vergeleken met steden als Delft, Den Haag en enkele Zuidhollandse plattelandsgemeenten. Het boek wil kortom een *case study* zijn naar de mentaliteit van de agrarische bevolking in een periode van ingrijpende veranderingen.

Leden van Holland kunnen het boek bestellen door overmaking van f25,- op gironummer 35.93.767 t.n.v. de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. Verkoop publicaties, te Haarlem, o.v.v. Naaldwijk 1850-1930. Na ontvangst van een tegoedbon kan het boek worden afgehaald op de bekende afhaaladressen (zie hiervoor: Nieuwsblad Holland, april 1992). Wie f30,50 overmaakt krijgt de studie toegezonden. De boekhandelsprijs voor niet-leden bedraagt f45,-.

Inhoud

24e jaargang nr. 2, april 1992

István Bejczy	
Willibrord en de grote boomstorting.	
Een mythe uit de oud-vaderlandse geschiedschrijving	65
J. A. M. Y. Bos-Rops	
De Hollandse douarie van Johanna van Brabant (1322-1413).	
Een voorbeeld van middeleeuwse betalingspraktijken	78
J. Otsen	
De Munnick. Een buskruitmolen bij Purmerend (1668-1832)	94
Museumnieuws	105
Boekennieuws	107
Verkrijgbaar via Holland	112

Aan dit nummer werkten mee:

Drs. I. P. Bejczy is als AIO Middeleeuwse Geschiedenis verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij bereidt een proefschrift voor over *Pape Jan en Thomas More. Utopie en wereldbeeld, 1150-1550*.

Adres: KU Nijmegen, Faculteit der Letteren, Vakgroep Geschiedenis en iaw, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen.

Drs. J. A. M. Y. Bos-Rops is rijksarchivaris in Utrecht.

Adres: Anna van Hensbeeksingel 160, 2803 LK Gouda.

J. Otsen studeerde geschiedenis aan het Nutsseminarium te Amsterdam en is werkzaam op het Don Bosco College te Volendam.

Adres: Van Goor Hinloopenstraat 2, 1442 WD Purmerend.

Omslagontwerp: Ad rem, Amsterdam.

Productie: Uitgeverij Verloren, Alexanderlaan 14, 1213 XS Hilversum, telefoon 035-859856, fax 035-836557.

De afbeelding op de omslag is gebaseerd op: Het Graafschap Hollandt. Gegraveerde kaart in de vorm van een zgn. Leo Belgicus, 17 x 22 cm. Uitgegeven bij B. Mourik te Amsterdam, 1761 (Topografisch-Historische Atlas, Gemeentearchief van 's-Gravenhage).

